

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

В.С. Медведєв, О.І. Кудерміна, Д.А. Горбенко

**ПСИХОЛОГІЧНА СЛУЖБА
ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ**

Навчальний посібник

**Київ
2022**

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

В.С. Медведєв, О.І. Кудерміна, Д.А. Горбенко

ПСИХОЛОГІЧНА СЛУЖБА
ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Київ
2022

УДК 159.9:34}(0.75.8)
М17

Рецензенти:

Барко В. І. – доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії психологічного забезпечення Державного науково-дослідного інституту МВС України;

Охріменко І. М. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ;

Лигун Н. В. – кандидат психологічних наук, доцент, начальник відділу психологічного забезпечення Департаменту персоналу МВС України.

Рекомендовано до друку Вченою радою Національної академії внутрішніх справ від 28 грудня 2021 р. (протокол № 23)

М17 **Психологічна** служба правоохоронних органів України : [Текст] навч. посіб. / В. С. Медведєв, О. І. Кудерміна, Д. А. Горбенко. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. – 188 с.

У навчальному посібнику висвітлено історію виникнення, етапи розвитку та сучасний стан психологічної служби правоохоронних органів України як провідної організаційної форми практичної психології. Розглянуто особливості діяльності психологічної служби у різних сферах соціальної практики.

Для курсантів, студентів та слухачів вищих закладів освіти, практичних працівників, психологів правоохоронних органів, а також всіх тих, хто бажає поглибити знання з психології.

УДК 159.9:34}(075.8)

© Медведєв В.С., 2022

© Кудерміна О.І., 2022

© Горбенко Д.А., 2022

Зміст

Передмова	5
Розділ 1. Змістовно-модельна характеристика психологічної служби правоохоронних органів України	7
1.1. Правоохоронна діяльність та практична психологія.....	7
1.2. Концептуальні засади психологічної служби правоохоронних органів України (на прикладі Національної поліції України).....	25
Розділ 2. психологічна служба у різних сферах соціальної практики	40
2.1. Особливості психологічної служби у цивільній та військовій сферах.....	40
2.1.1. Психологічна служба системи освіти.....	43
2.1.2. Психологічна служба системи охорони здоров'я.....	49
2.1.3. Психологічна служба Збройних Сил.....	53
2.1.4. Психологічна служба Державної служби України з надзвичайних ситуацій.....	60
2.2. Психологічна служба у правоохоронній сфері.....	65
2.2.1. Психологічна служба Державної кримінально-виконавчої служби.....	66
2.2.2. Психологічна служба Державної прикордонної служби України.....	70
2.2.3. Психологічна служба Національної гвардії України.....	76
2.3. Зарубіжний досвід функціонування психологічної служби у правоохоронній сфері.....	87
Розділ 3. Становлення та розвиток психологічної служби правоохоронних органів України	98
3.1. Історична періодизація психологічної служби правоохоронних органів.....	98
3.2. Психологічна служба за часів Радянського Союзу.....	104
Розділ 4. Психологічна служба правоохоронних органів у незалежній Україні (на прикладі Національної поліції України)	115
4.1. Психологічна служба у початковий період функціонування.....	115
4.2. Психологічна служба в основний період функціонування.....	124

Список використаних джерел.....	151
Додатки.....	153
<i>Додаток А.</i> Постанова ЦК ВКП (б) «Про педологічні збочення у системі Наркомпросів» від 4 липня 1936 року.....	153
<i>Додаток Б.</i> Наказ Народного Комісаріату внутрішніх справ від 21 грудня 1938 р. № 00310 «Про введення в дію інструкції № 00134/13 від 21 грудня 1938 р. «Про основні критерії при відборі кадрів для проходження служби в органах НКВС СРСР».....	158
<i>Додаток В.</i> Наказ МВС України від 10 травня 1993 р. № 280 «Про підготовку психологів в Інституті підготовки кадрів органів виконання покарань Української академії внутрішніх справ».....	175
<i>Додаток Г.</i> Рішення колегії МВС України від 5 лютого 1997 р. № 2 КМ/2 «Про затвердження Концепції психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів і підрозділів внутрішніх справ України».....	176

ПЕРЕДМОВА

У сучасному українському суспільстві будь-яка професійна діяльність передбачає належне її забезпечення: нормативно-правове, матеріально-технічне, організаційно-управлінське та ін. Особливе значення забезпечення набуває стосовно спеціалізованої, складної інтелектуально-фізичної діяльності з елементами ризику, небезпеки, підвищеної соціальної відповідальності. Такі ознаки в повній мірі притаманні правоохоронній діяльності як такій, окремим її видам та спеціалізаціям (оперативно-службовій, службово-бойовій, охоронній, кримінально-процесуальній, превентивній та ін.).

У системі забезпечення правоохоронної діяльності одне з ключових місць займає психологічне забезпечення. Його покликана здійснювати практична психологія. Вона представляє собою складову психології, що трансформує здобутки психології та суміжних з нею галузей (педагогіки, соціології, юриспруденції, політології та ін.) у відповідні методики, технології, рекомендації. Вони слугують інструментами професійної діяльності, яка спрямована на індивідуальну, групову психіку, поведінку та діяльність з метою їх оптимізації та приведення у відповідність соціальним нормам.

Найбільш ефективною організаційною формою функціонування практичної психології є психологічна служба. Вона представляє собою спеціалізований підрозділ, який є самостійним чи структурним за підпорядкуванням в рамках організації, установи, закладу. В масштабах галузі чи відомства психологічна служба – це система первинних, регіональних та центральних підрозділів. Психологічна служба може функціонувати за галузевим, міжгалузевим чи проблемно-феноменологічним принципом як приватно-підприємницька структура.

Практичні та практикуючі психологи за час незалежності України переконливо довели власну ефективність і необхідність у різних сферах соціальної практики. Це, зокрема, освіта, охорона

здоров'я, підприємництво та бізнес, професійний спорт, реклама, військова справа, сімейно-родинні стосунки та ін.

Значних успіхів практична психологія досягла у правоохоронній сфері. Сьогодні повноцінні відомчі психологічні служби чи їх елементи створені і успішно функціонують у Національній поліції, Національній гвардії, Службі безпеки, Кримінально-виконавчій службі, Державній прикордонній службі та деяких інших.

Психологічна служба правоохоронних органів України має цікаву, складну та повчальну історію створення та функціонування. Великі надії, очікування та амбіції, численні реформації, вражаючі успіхи та болючі падіння, прихильність та упередженість вищого відомчого керівництва – все це притаманне психологічній службі правоохоронних органів незалежної України.

Попри окремі труднощі та негаразди створення і діяльність психологічної служби стали одним з успішних проєктів забезпечення ефективного функціонування правоохоронної системи України. Головним підсумком діяльності служби можна вважати глибоку психологізацію правоохоронної діяльності, якісне підвищення психологічної компетентності та культури її виконавців.

При підготовці посібника автори враховували особистий науковий, педагогічний, організаційно-управлінський та консультативний досвід участі у створенні психологічних служб різних правоохоронних органів, підготовки та підвищення кваліфікації їх фахівців.

Автори сподіваються, що посібник знайде зацікавленого читача в особі курсантів, слухачів, студентів вищих закладів освіти, практичних працівників, психологів правоохоронних органів, а також всіх тих, хто бажає поглибити знання з психології.

РОЗДІЛ 1. ЗМІСТОВНО-МОДЕЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ

1.1. Правоохоронна діяльність та практична психологія

Одним із визначальних чинників життєдіяльності сучасного українського суспільства є правопорядок. Його забезпечення покладається, в першу чергу, на спеціальні державні інституції під загальною назвою «правоохоронні органи».

На сьогодні система правоохоронних органів України включає близько 20 складових. Це – Національна поліція, Служба безпеки, Державне бюро розслідування, Національна гвардія, Управління державної охорони, прокуратура, суд, кримінально-виконавча служба, прикордонна служба, митниця, антикорупційні органи, військова служба правопорядку та ін. Більшість з них здійснює власне правоохоронну діяльність, а окремі поєднують її з виконанням інших функцій.

Правоохоронна діяльність – це складна спеціалізована інтелектуально-фізична діяльність, яка спрямована на:

- дотримання законності та правопорядку;
- захист прав і свобод громадян та інтересів соціальних груп, суспільства і держави;
- попередження, припинення та розслідування правопорушень.

У рамках правоохоронної діяльності як такої можна розрізнити окремі її види, спираючись на різні ознаки.

Так, наприклад, правоохоронна діяльність, яку здійснює Національна поліція України за ознакою «провідна функція діяльності», включає такі види конкретної правоохоронної діяльності: адміністративна; профілактична; оперативно-розшукова; кримінально-процесуальна; виконавча; охоронна.

Правоохоронна діяльність, яку здійснює Національна поліція України, може розрізнятися і за такою ознакою як «рівень вимог до фізичного та психічного стану, психофізіологічних якостей виконавця».

Згідно цієї ознаки можна розрізнити:

- 1) діяльність з максимальними вимогами (оперативні підрозділи кримінальної поліції, підрозділи спеціальної поліції та поліції особливого призначення, вибухотехнічна служба);

2) діяльність із високими вимогами (органи досудового розслідування; патрульна поліція, чергові групи поліції охорони та ін.);

3) діяльність із підвищеними вимогами (служба дільничних офіцерів поліції, експертно-криміналістична служба та ін.);

4) діяльність із звичайними вимогами (дозвільна служба, науково-дослідні установи та навчальні заклади, служби, які здійснюють кадрове, речове, фінансове та інше забезпечення).

Правоохоронна діяльність має ряд загальних юридико-психологічних характеристик: конфліктність, віктимність, екстремальність, публічність, достовірність професійно-рольової поведінки, психологічна суперечливість діяльності.

Конфліктність. Її об'єктивну основу складає неспівпадіння та антагонізм інтересів, якими керуються правоохоронець та інша особа чи група осіб, які виступають об'єктами діяльності. Суб'єктивно психологічну основу конфліктності утворюють такі характеристики як емоційна неврівноваженість, запальність, дратівливість, знижені самоконтроль та антисипація, схильність до невиправданого ризику, психологічні бар'єри, ригідні стереотипи і установки та ін. Конфліктність проявляється у різноманітних формах психологічної протидії. Особи, що не зацікавлені в підтриманні правопорядку, розкритті злочинів та злочинної діяльності, вдаються до різноманітних маскувань, обдурювання, образ, спроб дискредитації правоохоронців, залякування членів їх сімей. Вони провокують неетичні, протиправні дії. Таку поведінку антисуспільні елементи вважають не тільки допустимою, а й доцільною, а правоохоронець зі свого боку повинен суворо дотримуватися законності, не втрачати самоконтролю, не піддаватися на провокації.

Дії правоохоронця щодо виявлення та припинення протиправної поведінки з психологічної точки зору мають два основних різновиди. *Перший* носить організаційно-правовий, технічний характер і спрямований на знаходження відповідних осіб, отримання певних даних та ін. *Другий* різновид пов'язаний з вирішенням безпосередніх психологічних завдань. Він включає, наприклад, зниження пильності іншої особи, дезорієнтацію її в намірах правоохоронця, виклик сумніву, розгубленості, каяття та ін. У психологічному протиборстві правоохоронець повинен

захопити ініціативу, змусити протилежну сторону захищатися, відмовитися від протиправних намірів і дій.

Поведінка об'єкта діяльності включає елементи не тільки психологічної протидії, а й фізичної агресії. Це обумовлює таку важливу характеристику правоохоронної діяльності, як віктимність.

Віктимність. В цілому віктимність полягає в ймовірності людини стати жертвою агресивних посягань через власну поведінку в певних ситуаціях чи професійну діяльність. У загальній віктимності особи можна виділити три групи характеристик: *соціально-демографічні* (вік, стать, освіта, фізичний та фізіологічний стан особи); *суспільно-професійні* (сімейно-родинні стосунки, спосіб проведення дозвілля, статева поведінка, професія та рід занять); *психологічні*.

Сукупність віктимних психологічних характеристик особи утворюють:

- психічні вади (розумова відсталість, психопатії, психози тощо);
- дефекти пізнавальних психічних процесів: сприйняття, пам'яті, мислення та неуважність;
- емоційна неврівноваженість;
- схильність до неконтрольованого вживання алкоголю, одурманливих речовин і зловживання ними;
- необережність та відсутня чи понижена антиципація (спроможність передбачати кінцевий результат і наслідки своєї поведінки);
- понижена рефлексія (здатність до адекватного самосприйняття і самооцінки) та самоконтроль;
- схильність до невиправданого ризику та її крайня форма – авантюризм;
- характерологічні риси: довірливість, наївність, сварливість, задирливість;
- конформність (нездатність протистояти психологічному впливу з боку оточуючих);
- акцентуація характеру за істероїдним, нестійким типом та особистості в цілому за демонстративним і збудливим типом;
- розгальмованість органічних потягів та загальна аморальна спрямованість особистості.

У контексті правоохоронної діяльності особливого значення набуває так звана *професійна віктимність*. Вона

обумовлюється як власне діяльністю, так і особистими якостями правоохоронця, передусім тими, що інтегровано утворюють певний рівень його професійної підготовленості. За п'ятирівневою градацією (низька, середня, підвищена, висока, максимальна) правоохоронна діяльність як така відноситься до четвертого рівня віктимності (висока). При цьому значна кількість видів та конкретних завдань правоохоронної діяльності мають максимальний показник. Наприклад, затримання озброєного правопорушника чи знешкодження організованої злочинної групи, забезпечення публічного порядку в умовах агресивного натовпу, втручання у сімейно-побутовий конфлікт, умисне нанесення тілесних ушкоджень чи заподіяння смерті правоохоронцю та ін.

Екстремальність. Екстремальне забарвлення діяльності більшості правоохоронних органів пов'язане з небезпекою. Додатковими чинниками екстремальності є раптовість та швидкоплинність професійних ситуацій, фізичні перешкоди та обмеження, поведінка інших осіб. Своєрідність впливу небезпеки полягає в її постійній потенційній присутності. В одних випадках вона може передбачатися, а в інших виникає раптово. Так, наприклад, працівники патрульної поліції, військовослужбовці національної гвардії, прикордонники не у всіх ситуаціях, а тільки за певних умов ймовірно прогнозують вчинення з боку порушників опору, включаючи застосування вогнепальної зброї. У той же час можливість нападу на них існує впродовж усього часу несення служби, навіть носіння форми та зброї. В будь-якому випадку правоохоронець зобов'язаний не втікати від небезпеки, а, образно кажучи, йти їй назустріч. З психологічної точки зору це може провокувати імпульсивні, самозахистні форми поведінки, авантюрні дії як результат неправильної оцінки ситуації. З накопиченням професійного досвіду у правоохоронців підвищується поріг відчуття небезпеки. Якщо це переростає в самовпевненість, ригідність професійних дій, то неминуче призводить до негативних наслідків.

Закономірність впливу екстремальності на правоохоронця виражається у виникненні стану психічної напруги. До певної межі така напруга дає мобілізуючий ефект, покращує виконання професійних дій. З переходом цієї межі напруга трансформується

у стрес, при цьому загальний стан погіршується, різко знижується ефективність діяльності.

Міра сприйняття, оцінки та реагування на екстремальність носить індивідуальний характер. Одна і та ж ситуація, пов'язана, наприклад, з виглядом крові, трупів, стражданнями потерпілих, психологічно не підготовленим правоохоронцем сприймається як психотравмуюча, а його більш досвідченим колегою – як дещо напружена, але знайома і звична. Найбільш вразлива до стресу емоційно-почуттєва сфера особистості. Поряд з нею впливу зазнають психомоторні реакції (здрігання кінцівок, зміна голосу, жестикуляції), пізнавальні процеси (надмірна концентрація уваги, коли правоохоронець не чує прямих звернень до нього, «провали» пам'яті, порушення логічності мислення).

Психічна напруга – це загальний стан, який охоплює особистість, психіку і весь організм правоохоронця. Але за тою сферою, в якій у першу чергу виникає напруга, яка у подальшому може піднятися до найвищого рівня, доцільно розрізнити наступні різновиди напруги.

Сенсорно-перцептивна: викликається несприятливими умовами, режимом активності аналізаторів, органів чуття правоохоронця.

Емоційна: обумовлюється незвичайністю (раптовістю, конфліктністю та ін.) професійної ситуації чи тривалістю напруги.

Інтелектуальна: викликається навантаженням на мислення (недостатність інформації, дефіцит часу та ін.) та на обслуговуючі його процеси і властивості – пам'ять, увагу, волю, уяву.

Особливим різновидом напруги є очікування. Воно пов'язане з тривалим або періодичним підтримуванням готовності до професійних дій, що зовні виглядає як бездіяльність.

Виникаючи в діяльності, психічна напруга може зберігатись від кількох годин до доби і більше після закінчення діяльності. Правоохоронці цей етап переживають по-різному. Одні відчують втому, слабкість, пригнічений настрій, «розбитість», інші – збудженість, ейфорію, потребу в агресивній розрядці. Поступове накопичення напруги призводить до різноманітних хворобливих станів, втрати самоконтролю в професійних ситуаціях.

Публічність. Вона є одним з найважливіших елементів професійного середовища діяльності правоохоронних органів. Її

значення обумовлюється тим, що публічність з нейтрального соціального фону може миттєво трансформуватися в сприятливу (функціональну) або несприятливу (дисфункціональну) обставину діяльності.

Вже одним фактом своєї присутності, а тим більше реакціями та діями громадяни підвищують психологічну насиченість діяльності, можуть опосередковано чи прямо впливати на ефективність її виконання. Опосередкований позитивний вплив проявляється в загостренні почуття обов'язку, активізації процесів сприйняття, мислення, уваги, прискоренні психофізіологічних реакцій, виникненні азарту, загального психологічного стану, оптимального для дій.

Опосередкований негативний вплив виявляється у виникненні у правоохоронців відчуття невпевненості, розгубленості, страху, психічних станів роздратованості, люті, «затиску». Зовні це набуває вигляду надмірно активних, хаотичних дій, рідше – уповільнення адекватних ситуації дій аж до повної бездіяльності або самоусунення від ситуації.

Прямий вплив полягає в тому, що публіка своїми імпульсивними чи умисними діями безпосередньо сприяє або перешкоджає виконанню професійного завдання, у крайньому випадку спрямовуючи ці дії на правоохоронців.

Психологічний підтекст багатьох публічних ситуацій пов'язаний з тим, що правоохоронці одночасно повинні дотримуватися професійних вимог і загальноприйнятих норм поведінки у громадських місцях.

З точки зору інтенсивності впливу публіки на правоохоронця суттєве значення має кількість присутніх громадян та об'єднуюча їх підстава.

Згідно з першою ознакою публіка може мати вигляд малої (від 2 до 10 осіб), середньої (10–30 осіб) та великої групи (від 30 осіб і більше).

За підставою виникнення і особливостями поведінки публіка має вигляд скупчення:

- *випадкового*, тобто яке виникає ситуативно, непередбачено для громадян і пов'язане з цікавістю, увагою до загальної події;
- *конвенційно-експресивного*, тобто пов'язаного більш глибокою і стійкою, ніж випадкове скупчення, підставою,

наприклад, пізнавальною чи розважальною. Характерною є також узгодженість, солідарність емоційно-почуттєвих реакцій;

- *діючого*, тобто такого, що здійснює активні хаотичні чи узгоджені дії відносно конкретного об'єкта (людини, речей, предметів та ін.).

Підвищеної уваги потребує публіка, яка поводить себе панічно (спасіння від реальної чи вигаданої небезпеки), конкурентно (масова бійка, погром, пограбування) чи агресивно (побиття людей, знущання над ними).

Слід підкреслити, що публіка може швидко змінювати вигляд та поведінку стосовно правоохоронців.

Достовірність професійно-рольової поведінки правоохоронців. Зазвичай, психологічний зміст ролі розкривається через відповідність поведінки особи як носія соціальної функції, зокрема професійної, очікуванням оточуючих його людей. Зовні професійна роль виглядає як модель поведінки чи діяльності, яка відповідає офіційно встановленим вимогам, приписам та ін. Особливості професійно-рольової поведінки правоохоронців пов'язані з такими аспектами – конспіративним, демонстративним, особистісним і цільовим.

Перший (конспіративний) аспект передбачає маскування своєї належності до правоохоронного органу чи конкретної служби. У цьому випадку працівник найчастіше виконує роль представника іншої соціальної чи професійної групи, пересічного громадянина. Подібні ролі властиві оперативно-розшуковій діяльності, розвідувальній діяльності, прихованому спостереженню, затриманню особливо небезпечних злочинців, контрольним закупкам. При цьому вимоги до психологічної достовірності виконання професійної ролі є максимальними.

Демонстративний аспект полягає у відкритій, підкресленій демонстрації своєї належності до правоохоронного органу і певної служби, своєї мети чи намірів взаємодії. Така поведінка знижує чи взагалі паралізує волю особи і її здатність до опору.

Особистісний аспект характеризується маскуванням своєї особистості, окремих якостей, психічних станів і демонстрацією того, що психологічно забезпечує виконання завдання. Цей аспект реалізується як у межах конспіративної поведінки, так і тоді, коли не приховується належність до правоохоронних органів, зокрема, в діяльності патрульної поліції, прикордонників,

працівників органів досудового розслідування, забезпеченні публічного порядку та ін.

Цільовий аспект пов'язаний з приховуванням головної мети взаємодії з іншою особою, наприклад, шляхом демонстрації правдоподібної мети. При цьому правоохоронець підкреслює, що його інтереси та інтереси іншої особи частково чи повністю співпадають, намагається накопичити первинну психологічну згоду, попередити та усунути негативні психологічні бар'єри з боку особи, з якою він взаємодіє.

В чому полягає небезпека професійно-рольової поведінки для правоохоронців? *По-перше*, достовірне виконання професійної ролі вимагає певних психологічних зусиль і, відповідно, витрат. Правоохоронець повинен, що називається, вжитися в професійну роль і в цьому його діяльність схожа з роботою актора. Але на відміну від останніх, які після виконання ролі, подібно до дітей, вередливо очікують і отримують визнання публіки, її психологічну підтримку, правоохоронець цього практично позбавлений. Процес достовірного виконання професійної ролі небезпечний тим, що може створювати передумови для психічного виснаження, вигорання особистості. *По-друге*, достовірне виконання ролі потребує активного використання різних засобів, як власне професійних, так і тих, що відносяться до способу життя об'єкта діяльності (жаргону, емоційно почуттєвих реакцій та ін.). При цьому виникає реальна ймовірність їх поступового внутрішнього прийняття, автоматичного поширення на позаслужбову поведінку.

Завершальною в переліку, але не за значенням характеристикою правоохоронної діяльності є ***психологічна суперечність***. Найбільш гостро вона постає перед правоохоронцями на початку діяльності та при зміні її виду, але в латентній формі присутня протягом усього періоду діяльності.

Ця суперечність полягає в тому, що особа внутрішньо, для себе повинна визначитися стосовно дилем типу: віра, впевненість у порядності людини – розгляд її як потенційного правопорушника; моральна допустимість та юридична правомірність застосування професійних, зокрема оперативних, методів та прийомів; почуття жалю, сорому, необхідність застосування фізичного впливу та спеціальних засобів; об'єктивність, незалежність, дотримання фактів при прийнятті рішень і в діях – врахування громадської

думки, соціальних наслідків своїх дій; здійснення правомірного психологічного впливу – протистояння згубному психологічному впливу; свідомий ризик при загрозі здоров'ю, життю – інстинктивна, самозахисна поведінка та деякі інші. До цього додамо, що внутрішня невизначеність може стати болочою і трансформуватися у внутрішньоособистісний конфлікт. Якщо внутрішньоособистісний конфлікт не вирішується протягом певного часу, а працівник правоохоронного органу не отримує психологічної підтримки, то це найчастіше призводить до психічного розладу.

З'ясування змісту та основних юридико-психологічних характеристик правоохоронної діяльності дозволяє розглянути можливості юридичної психології та її практично-прикладної гілки щодо забезпечення правоохоронної діяльності.

Сучасне суспільство характеризується стрімким накопиченням психологічних знань, широким використанням психологічних технологій, методик, рекомендацій, інтенсивним впливом на психіку та поведінку окремих людей, груп та людських спільностей. Ці характеристики в повній мірі притаманні суверенній Україні, яка торує складний шлях до повноцінного членства у Європейському товаристві. Сьогодні будь-яка сфера життєдіяльності українського суспільства й способу життя окремої людини потребує належного психологічного забезпечення. Таке забезпечення є підвищено актуальним для правоохоронної сфери в цілому та правоохоронних професій зокрема. Його покликана здійснювати юридична психологія.

Юридична психологія – це галузь психології, яка виникла і розвивається на межі психології та правознавства. Такий статус юридичної психології має принципове значення, оскільки історично правознавство сформувалося раніше психології і саме юристи, гостро відчувши потребу у психологічному забезпеченні своєї діяльності, прийшли у психологію, а не навпаки. У такому контексті достатньо пригадати «психологічну теорію права» Петражицького Л. Й. чи наскрізь психологічні роботи сучасних українських юристів Бандурки О. М., Костенка О. М., Костицького М. В., Марчака В. Я., Черновського О. К. та ін.

Термін «психологія» (у перекладі з грецької «вчення про душу») у науковому вжитку вперше з'явився в XVI ст. Але тільки

в кінці XIX ст., виділившись із філософії, медицини, теології, психологія стає самостійною наукою.

Бурхливий розвиток психології у відповідь на зростаючий інтерес до окремої людини, груп людей, суспільства в цілому, який був викликаний потребами практики, реального життя, призвів до того, що сьогодні психологія, залишаючись цілісною наукою, включає в себе близько 100 окремих галузей. Значна кількість цих галузей, будучи психологічними, виникли і розвиваються по так званому зовнішньому контуру, тобто на межі психології та інших наук, близьких до психології за об'єктом та предметом вивчення. Однією з таких наук і стала юридична психологія.

Термін «юридична психологія» в офіційний науковий обіг ввів у 1906 році швейцарський психолог Едуард Клапаред, який викладав у той час психологію у Женевському університеті.

У сучасному розумінні юридична психологія вивчає, пояснює та прогнозує психологічні аспекти системи «людина – право – суспільство» і розробляє рекомендації щодо оптимального функціонування цієї системи.

Сьогодні вітчизняна юридична психологія включає три відносно самостійні, але тісно взаємодіючі гілки: теоретико-методологічну, навчально-підготовчу та практично-прикладну.

Теоретико-методологічна гілка зосереджена на розробці принципів, методів, категоріально-понятійного апарату, теоретичних засад та концепцій різних юридико-психологічних феноменів. У якості прикладу можна навести: теоретичні засади застосування спеціальних психологічних знань у юрисдикційному процесі (Костицький М. В.); пенітенціарно-психологічну теорію співробітництва (Синьов В. М., Северов О. П.), концепцію професійної деформації правоохоронця (Медведєв В. С.).

Теоретико-методологічні проблеми розробляються зусиллями як окремих фахівців, так й інтелектуальних об'єднань під назвою «наукові школи».

У загальнонауковому розумінні наукова школа (від лат. *schola* – «вчена бесіда, заняття») – це напрям, що побудований на загальних принципах, спільних поглядах, традиціях тощо. Зрозуміло, що під таким напрямом у суб'єктивному плані виступає певне об'єднання людей (реальне чи умовне) як наукових фахівців.

Дане загальне розуміння розповсюджується й на юридичну психологію, але отримує тут деяку специфіку.

Тривалий час у психології та її юридико-психологічній галузі під науковою школою розумівся тільки один вид, а саме: організаційно поєднана група науковців (у рамках наукової установи, центру, лабораторії), очолювана науковцем-ініціатором, яка розробляла певну наукову ідею, проблему, висунуту керівником.

Пізніше до такого розуміння додалося ще одне – наукова школа як науково-педагогічне утворення, в якому теоретична розробка певної ідеї (категорії, проблеми) поєднується із освітньо-пропагандистською діяльністю. У радянській та вітчизняній психології прикладом такої школи є так звана вчинкова психологія Роменця В. А., у сучасній вітчизняній юридичній психології – пенітенціарно-психологічна школа Синьова В. М. та Северова О. П. Бурхливий розвиток психології у другій половині ХХ ст. та юридичної психології в останній чверті ХХ і на початку ХХІ ст. призвів до виникнення ще двох різновидів наукових шкіл, а саме:

- школа як напрям у психології – одній чи кількох її галузях. Така школа, спираючись на спільні теоретичні та методологічні засади, розробляє кілька ідей чи проблем, висунутих засновником. Наприклад, школа Петровського А. В., в рамках якої розроблені: у соціальній психології – стратометрична концепція груп, у загальній та соціальній психології – концепція персоніфікації особистості. В основу цих концепцій покладена ідея діяльнісного опосередкування взаємостосунків у групі, формування та розвитку особистості у групі;

- школа як педагогічно-науковий колектив, що розробляє спектр наукових проблем (на загальних теоретичних позиціях) і здійснює підготовку фахівців з урахуванням власних наукових ідей. У рамках напрямку можуть виникати кілька спеціальних шкіл або у традиціях наслідування, спадковості одна школа змінювати іншу. Наприклад, Харківська школа дослідження пам'яті. Останній різновид шкіл набуває все більш широкого розповсюдження. Його організаційною базою виступають заклади освіти (академії, інститути, центри тощо).

Наукова школа, подібно до живого організму, народжується, функціонує, може занепадати й розпадатися,

а також трансформуватися в нову школу. Прикладом такої трансформації є пенітенціарно-психологічна школа Синьова В. М. та Северова О. П., яка з одного боку ініціювала, а з іншого боку влилася у більш потужну та розгалужену Київську наукову школу з юридичної психології.

У сучасній вітчизняній юридичній психології склалися та функціонують принаймні чотири об'єднання, які мають повноцінний статус наукової школи чи успішно претендують на нього: Київська, Західноукраїнська, Харківська та Південноукраїнська наукові школи.

Повноцінною, найбільш потужною й розгалуженою є Київська наукова школа. Біля її витоків стояли Костенко О. М., Северов О. П., Синьов В. М., Тарарухін С. А. Орієнтовні хронологічні рамки виникнення школи – 1985–1991 рр. У цей період були створені: кафедра виправно-трудової психології, педагогіки та організації виховної роботи зі спецконтингентом (на чолі з Северовим О. П.) у Київському філіалі Всесоюзного інституту підвищення кваліфікації керівних працівників МВС СРСР (у подальшому – Київському інституті внутрішніх справ МВС України), кафедра психологічної підготовки (на чолі з Медведевим В. С.) у Київській вищій школі ім. Ф. Е. Дзержинського МВС СРСР (у подальшому – Українській академії внутрішніх справ та Національній академії внутрішніх справ).

Основний етап функціонування Київської наукової школи пов'язаний з іменами Костицького М. В., Максименка С. Д., Медведева В. С., Яковенка С. І. та ін. На цьому етапі проведені численні дослідження щодо напрямків та конкретних аспектів психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності ОВС, професійно-психологічного відбору, підготовки та навчання різних категорій суб'єктів.

У рамках Київської наукової школи проводилися та проводяться фундаментальні і прикладні дослідження за такими основними напрямками:

- філософські, теоретичні, методологічні проблеми юридичної психології;
- делінквентна поведінка, злочинна діяльність та злочин, особистість та група як їх суб'єкти;
- професіографічна характеристика основних видів оперативно-службової діяльності, професіограми, професійно-

психологічний відбір та підготовка суб'єктів оперативно-службової діяльності;

- оперативно-розшукова психологія;
- особистість правоохоронця на різних етапах професіогенезу, колектив та команда як суб'єкти оперативно-службової діяльності.

Західноукраїнське наукове об'єднання фахівців з юридичної психології (Благута Р. І., Кисіль З. Р., Кошинець В. В., Луцький А. І., Луцький М. І., Петечел О. Ю., Сливка С. С. та ін.) має основні ознаки самостійної наукової школи та відзначається певною своєрідністю. Ця своєрідність пов'язана, в першу чергу, з постаттю фундатора школи М.В. Костицького. Він є автором перших у сучасній вітчизняній юридичній психології фундаментальної наукової праці «Введение в юридическую психологию: Методологические и теоретические проблемы» (1990 р.) та навчальної програми з дисципліни «Юридична психологія» для майбутніх юристів та психологів (1995 р., Львівський державний університет ім. Івана Франка). Ним засновано й очолюються два основні напрямки в рамках західноукраїнської наукової школи: судово-психологічна експертиза в юрисдикційному процесі; теорія та методика використання спеціальних психологічних знань у досудовому розслідуванні та судочинстві.

За ініціативи Костицького М. В. в останні роки сформувався ще один науковий напрямок, осередком якого є Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Представники цього напрямку (Марчак В. Я., Федіна А. В., Цимбал Ю. Ю., Черновський В. К., Шувальська Л. Р. та ін.) вельми активно і плідно розробляють проблеми судової психології. Одним із наслідків наукової педагогічної та практичної активності представників даного напрямку стало створення кафедри юридичної психології на юридичному факультеті Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича на чолі з Черновським О. К.

Той факт, що організаційним осередком цього напрямку є Чернівецький університет, виявляється не випадковим. В стінах університету свого часу працював видатний вчений юрист Ганс Гросс, засновник криміналістики та автор фундаментальної праці «Кримінальна психологія».

Харківська наукова школа заснована юристами Бандуркою О. М. та Коноваловою В. О. Але на сучасному етапі функціонування провідну роль в ній відіграють психологи Балабанова Л. Б., Віденєв І.В., Землянська О. В., Тімченко О. В., Хрістенко В. Є. та ін. В рамках школи плідно досліджуються проблеми правоохоронної та слідчої діяльності, особистості правоохоронця, психологічного забезпечення освітнього процесу у ВЗО МВС України та адаптації до оперативно-службової діяльності.

В останній час з Харківської школи змістовно та організаційно виділився науково-прикладний напрямок зі спорідненої спеціальності «психологія діяльності в особливих умовах». Його осередком є Національна академія цивільного захисту населення Державної служби з надзвичайних ситуацій. У цьому закладі створені спеціалізовані кафедра та науково-дослідницька лабораторія екстремальної та кризової психології, здійснюється підготовка психологів для відповідної служби, функціонує спеціалізована Вчена рада щодо присудження наукового ступеня кандидата наук зі спеціальності «психологія діяльності в особливих умовах».

Південноукраїнське наукове об'єднання, яке виникло в останнє десятиріччя, набуває все більше ознак самостійної школи. В ньому збалансовано представлені та плідно взаємодіють юристи і психологи. В рамках школи розробляються проблеми оперативно-розшукової та слідчої діяльності і їх суб'єктів, профілактики правопорушень серед неповнолітніх, професійного становлення особистості правоохоронця, підготовки медіаторів.

З 2014 року Південноукраїнська наукова школа отримала суттєве підсилення в особі Лефтеров В. О., який є відомим фахівцем з професійно-психологічного тренінгу і свого часу заснував перший в системі МВС України спеціалізований тренінговий центр при Донецькому юридичному інституті.

Навчально-підготовча гілка юридичної психології зосереджена на кадровому забезпеченні спеціалізованих науково-дослідницьких підрозділів (відділів лабораторій), кафедр та практичних підрозділів у вигляді психологічних служб МВС України.

За час незалежності України підготовлено 16 докторів наук з юридичної психології, більше 10 докторів наук із суміжних

наукових спеціальностей та більше 30 фахівців отримали вчене звання професора. Близько 200 фахівців стали кандидатами наук з юридичної психології.

У 1993 році на базі Київського інституту внутрішніх справ (КІВС) вперше на теренах СНД було започатковано підготовку практичних психологів для пенітенціарних установ, органів та підрозділів внутрішніх справ. У подальшому підготовка таких фахівців здійснювалася також на базі Харківського національного університету внутрішніх справ та Львівського державного університету внутрішніх справ. На теперішній час підготовка практичних психологів для Національної поліції та Національної гвардії України, яка організаційно підпорядкована МВС, здійснюється у Національній академії внутрішніх справ та Харківській національній академії національної гвардії.

За час незалежності України підготовлено близько тисячі фахівців-психологів освітньо-кваліфікаційних рівнів «бакалавр», «спеціаліст», «магістр» для психологічних служб системи МВС України.

Практично-прикладна гілка вітчизняної юридичної психології активно розвивалася у вигляді психологічної служби вже з перших років незалежності України. Так, у 1991 році започаткована психологічна служба кримінально-виконавчої системи, у 1994 році – служба виховної та соціально-психологічної роботи органів внутрішніх справ, а з 1997 року – служба психологічного забезпечення органів та підрозділів внутрішніх справ.

Створення та розвиток психологічної служби органів та підрозділів внутрішніх справ України за насиченістю й драматизмом подій не має аналогів. Стрімкі злети змінювалися нищівними реформаціями, як правило, пов'язаними з появою нових партійних і державних діячів та майже автоматичним кадровим «зміцненням» керівництва відомства.

Необхідно зазначити, що практично-прикладна гілка юридичної психології має певну своєрідність у порівнянні з теоретико-методологічною та навчально-підготовчою гілками. З одного боку, вона є підвищено залежною від цих гілок, оскільки результати фундаментальних та прикладних досліджень утворюють базу функціонування практичної психології. Таке функціонування неможливе без належного кадрового

забезпечення у вигляді фахівців, які спеціалізуються у сфері практичної психології. З іншого боку, успішність функціонування практично-прикладної гілки суттєво залежить від використання практичних здобутків інших галузей психології, в першу чергу, психодіагностики, соціальної психології, психології праці та ін. Так, наприклад, актуальним завданням практично-прикладної гілки є психологічна підготовка правоохоронців до можливого перебування в заручниках чи полоні. Це обумовлено оперативно-службовою та службово-бойовою діяльністю в умовах операції об'єднаних сил (раніше антитерористичної операції) на сході України. Але перебування у заручниках чи у полоні є різновидом так званих екстремальних ситуацій, а відповідні практичні напрацювання вже накопичені екстремальною психологією.

Практично-прикладна гілка є невід'ємною складовою юридичної психології. При цьому вона має тісний кореневий зв'язок з практичною психологією як такою. У найбільш загальному вигляді **практична психологія** – це галузь професійної діяльності, яка має на меті визначення психологічних особливостей життєвої ситуації та індивідуальності людини або групи, внесення позитивних змін у процес взаємодії між ними і профілактику небажаних форм поведінки для найбільш повного розкриття сутнісних сил особистості [12].

Практична психологія, як вона тлумачиться в цьому посібнику, – це складова психології, що трансформує здобутки психології та суміжних з нею галузей у відповідні методики, технології, рекомендації. Вони слугують інструментами професійної діяльності, яка спрямована на індивідуальну, групову психіку, поведінку та діяльність з метою їх оптимізації.

Поряд із визначенням практичної психології важливим питанням є з'ясування її структури. Цікавий підхід запропонований Тутушкіною М. К. [15]. Згідно цього підходу практична психологія складається з чотирьох частин:

- 1) психології індивідуальності;
- 2) психології взаємостосунків та взаємодії у групі;
- 3) психології професійної діяльності;
- 4) психології особистого та побутового життя.

Цей розподіл базується на твердженні, що в центрі уваги стоїть людина з її неповторною індивідуальністю, і вона повинна

знати і розуміти себе та інших людей. Людина рідко буває одна, зазвичай вона включена у групові стосунки, які можуть бути різноманітними, але які мають певні закономірності. Їх знання допомагає людині будувати свою поведінку. Дві інші частини практичної психології (за даним поділом) розкривають можливості та особливості людини в основних сферах її життєдіяльності – професійній, особистій, побутовій.

У вітчизняній практичній психології певного визнання набули підходи, які спираються на такі ознаки, як напрямок чи функція діяльності.

Згідно першої ознаки практична психологія включає такі напрямки:

1) *психопрофілактика*, яка передбачає роботу з попередження дезадаптації (порушень процесу пристосування до середовища) персоналу організації або дітей в освітньому закладі, просвітницьку діяльність, створення сприятливого психологічного клімату та ін.;

2) *психодіагностика*, основною метою якої є збір психологічної інформації про людину або групу, конкретних знань про конкретну людину, отриманих на основі узагальненої наукової теорії;

3) *психологічна корекція*, яка тлумачиться як цілеспрямований вплив на ті чи інші сфери психіки клієнта, орієнтована на приведення її показників у відповідність з віковою або іншою нормою;

4) *психологічне консультування*, метою якого є забезпечення людини необхідною інформацією і створення умов (в результаті спілкування з психологом) для подолання життєвих труднощів і продуктивного існування в конкретних обставинах;

5) *психотерапія* в рамках певної психологічної моделі, яка спрямована на надання допомоги клієнту для продуктивної зміни особистості у випадках серйозних психологічних проблем, які не є проявами психічних захворювань.

Перелічені напрями практичної психології розташовані за зростанням ступеня відповідальності психолога за результати своєї професійної діяльності й ускладненням комплексу засобів, що використовуються у процесі роботи.

За ознакою «сфера соціальної діяльності» виділяються такі складові та відповідні завдання практичної психології:

1. *Політична психологія*, основними завданнями якої є:
а) формування громадської думки засобами психології, ЗМІ;
б) передвиборна боротьба; в) створення позитивного іміджу політичного лідера.

2. *Практична психологія економіки й бізнесу*, основними завданнями якої є: а) соціально-психологічне навчання людей для роботи у різних економічних умовах; б) створення найбільш ефективної структури управління підприємством; в) стратегія розвитку соціального партнерства або розв'язання різних конфліктних ситуацій.

3. *Практична психологія освіти*, яка спрямована на підвищення ефективності процесів навчання і виховання.

4. *Психологія сім'ї та соціально-психологічного захисту населення* передбачає вирішення наступних завдань: а) забезпечення регуляції подружніх стосунків; б) попередження суїцидів, стабілізація емоційного стану, зниження надмірної тривожності; в) прищеплення нових форм поведінки в оточенні та в сім'ї, які б сприяли реабілітації та збереженню психічного здоров'я особи; г) надання допомоги щодо виховання дітей у сім'ї (терапія взаємин).

5. *Клінічна психологія*, основними завданнями якої є: а) реабілітація людей, які перенесли захворювання, мають хронічні та невиліковні хвороби (онкозахворювання, СНІД тощо); б) формування здорового способу життя; в) розробка методик, які враховують особливості соціальних умов їх застосування.

6. *Військова та спортивна психологія* має на меті: а) терапія психічних травм, отриманих внаслідок виконання професійних функцій; б) підготовка до дій в екстремальних умовах; в) прогнозування поведінки людини в умовах змагання та бойових дій; г) відбір на посади, поділ кадрів у команді, підрозділі; д) розробка критеріїв і методів відбору спортсменів.

7. *Юридична психологія* вирішує наступні практичні завдання: а) корекція структури особистості, її окремих рис; б) психологічна реабілітація персоналу правоохоронних органів; в) профвідбір та контроль процесу професійної адаптації; г) аналіз та прогнозування криміногенної ситуації тощо.

8. *Пенітенціарна психологія* – займається проблемами перевиховання, виправлення особистості засудженого, його ресоціалізації.

9. *Екологічна психологія* – віднаходить психологічні можливості зміни способу життя людини в нових умовах довкілля; проводить терапію ускладнень та травм, що виникають у процесі різних змін умов життя (наприклад, відселення із зони Чорнобиля), формує свідому екологічну поведінку особистості.

Наведені підходи до визначення структури практичної психології свідчать, що на сьогоднішній день вона не є усталеною. Структура може видозмінюватися й конкретизуватися відповідно до сфери чи галузі діяльності (освітньої, медичної, військової, правоохоронної, спортивної та ін.). Це в повній мірі стосується й завдань практичної психології.

1.2. Концептуальні засади психологічної служби правоохоронних органів України (на прикладі Національної поліції України)

Провідною організаційною формою функціонування вітчизняної практичної психології є психологічна служба. Поряд з цим в залежності від пріоритетів та специфіки діяльності використовуються назви «соціальна» та «соціально-психологічна» служби. А в залежності від організаційно-штатної структури та підпорядкування використовуються назви «бюро», «клініка», «лабораторія», «центр».

Як вихідна структурна одиниця **психологічна служба** представляє собою спеціалізований підрозділ, який є самостійним чи структурним за підпорядкуванням в рамках організації, установи, закладу. В масштабах галузі чи відомства **психологічна служба** – це система первинних, регіональних та центральних підрозділів. Поряд з власне практичними службами до неї можуть входити науково-практичні та методичні підрозділи (кабінети, центри, інститути тощо). Психологічна служба може функціонувати за галузевим, міжгалузевим чи проблемно-феноменологічним принципом як приватно-підприємницька структура.

Психологічна служба як така репрезентує загальний рівень практичної психології. Особливий рівень практичної психології репрезентує психологічна служба правоохоронних органів. На теперішній час на загальновідомчому рівні психологічні служби функціонують в Національній поліції, кримінально-виконавчій службі, Національній гвардії, прикордонній службі. Посади

практичних психологів введені в окремих підрозділах Служби безпеки України, суду, прокуратури та ін. Решта правоохоронних органів залучають психологів на договірних засадах для вирішення різних актуальних питань психологічного забезпечення їх діяльності.

Психологічна служба правоохоронних органів базується на таких концептуальних елементах: мета, основні напрямки та завдання діяльності, професійні функції, організаційно-штатна структура, професійний менталітет та кадровий склад, матеріально-технічне забезпечення.

Мета полягає у використанні здобутків психологічної науки в діяльності правоохоронних органів для підвищення її ефективності.

Основними напрямками діяльності психологічної служби є: психологічне супроводження правоохоронної (оперативно-службової, службово-бойової, охоронної, розвідувальної та ін.) діяльності та окремих її задач; психопрофілактична робота з працівниками правоохоронних органів та членами їх сімей.

Перший напрямок конкретизується в такі завдання:

- моніторинг соціально-психологічних явищ на певній території (адміністративна дільниця, мікрорайон, селище, місто), які впливають на стан правопорядку;
- консультування та інструктаж працівників, які заступають на службу і виконують певні завдання;
- психологічна підготовка працівників до правоохоронної діяльності в екстремальних умовах при проведенні переговорів, перебуванні в заручниках та полоні;
- складання психологічних портретів окремих категорій осіб, які представляють оперативно-службовий інтерес;
- психологічне супроводження кримінально-виконавчої діяльності;
- формування позитивного іміджу правоохоронця у різних категорій громадян та ін.

Другий напрямок конкретизується в такі завдання:

- професійна орієнтація та професійний відбір на службу, навчання, виконання миротворчої місії;
- допомога у розстановці та переміщенні персоналу, адаптації молодих працівників;
- підвищення психологічної компетентності та розвиток особистості працівника;

- вивчення соціально-психологічного клімату;
- профілактика деструктивних та негативних явищ (суїцидальні наміри, неконтрольоване вживання психостимулюючих препаратів, професійна деформація та професійне вигорання, встановлення заборонених зв'язків);
- підготовка резерву на висунення та вступу на керівні посади; психологічна підтримка працівників, які знаходилися в екстремальних ситуаціях, отримали тілесні ушкодження та психічні травми;
- психологічне консультування працівників та членів їх сімей з особистих проблем.

Професійними функціями психологічної служби є:

- *психологічна профілактика* – спрямована на попередження негативних явищ (зокрема професійного вигорання та професійної деформації) в середовищі працівників, виявлення та формування груп ризику за різними ознаками (недисциплінованість, суїцидальні наміри, конфліктність та ін.) і подальшу роботу з ними; заохочення та стимулювання до здорового способу життя; підтримання на необхідному рівні психологічної та психофізіологічної надійності персоналу, оптимізацію соціально-психологічного клімату;

- *психологічна діагностика* – обстеження кандидатів на службу та навчання; виявлення осіб з асоціальними установками та кримінальною мотивацією, з нервово-психічною нестійкістю, посттравматичним стресовим розладом та у стані дезадаптації; вивчення працівників, які включаються в резерв на висунення, призначаються на посади з більшим обсягом робіт та більш високим рівнем відповідальності; оцінка психологічної готовності працівників до дій в екстремальних ситуаціях та до виконання спеціальних завдань;

- *психологічна корекція* – спрямована на усунення негативних психологічних наслідків виконання правоохоронної діяльності у психологічно ускладнених, напружених та екстремальних умовах. Найчастіше – це хронічна втома та перевтома, накопичена агресія та роздратування, дезадаптація, посттравматичний стресовий розлад, професійна деформація та вигорання. Психологічна корекція є найбільш складною функцією діяльності психологічної служби. Вона передбачає застосування спеціалізованих тренінгів, аутогенного тренування,

розширення соціальних контактів, часткову чи періодичну зміну середовища життєдіяльності;

- *психологічне консультування* – надання спеціалізованої психологічної допомоги різним категоріям правоохоронців під час виконання професійних завдань (охорона публічного порядку, проведення переговорів, пошук та стимулювання осіб до співробітництва, розв'язання службових та сімейно-побутових конфліктів, оптимізація соціально-психологічного клімату службового колективу, розшук та затримання правопорушників). Психологічне консультування здійснюється шляхом надання рекомендацій, технологій та прийомів діяльності, самостійного виконання певних завдань і вправ. Об'єктами консультування поряд з правоохоронцями можуть бути їх близькі родичі;

- *психологічна просвіта* – спрямована на пропаганду психологічних знань, формування професійно-психологічної компетентності, необхідної для виконання різних видів правоохоронної діяльності, формування у правоохоронців стійкої установки на психологічно грамотні та обґрунтовані професійні дії, прогнозування і врахування наслідків дій окремої особи чи групи осіб, обізнаність щодо можливостей психологічної служби.

Організаційно-штатна структура передбачає встановлення чисельності, переліку посад, функціональні обов'язки чи посадові інструкції, підпорядкування, порядок взаємодії з іншими підрозділами чи службами правоохоронного органу, воєнізованої чи цивільної форми діяльності. Штатна чисельність психологічної служби визначається із розрахунку певної кількості об'єктів (правоохоронців, засуджених, учасників юрисдикційного процесу та ін.) на одного фахівця; змісту, тривалості та періодичності виконання професійних завдань. Посадова інструкція повинна включати обов'язки, права, відповідальність фахівця, форми та періодичність звітності за виконану роботу. Психологічна служба правоохоронних органів може бути самостійним підрозділом чи входити до інших підрозділів (по роботі з персоналом, кадрового забезпечення). Адміністративно вона підпорядковується керівнику структурного підрозділу чи первинного правоохоронного органу, а методично – психологічній службі більш високого рівня.

Воєнізована форма діяльності передбачає наявність у її працівників військових чи спеціальних звань, дотримання відповідної субординації, залучення до виконання власне непрофесійних завдань, дотримання загального порядку проходження служби.

Професійний менталітет представляє собою сукупність цінностей, в яких конкретизуються мета, завдання та регламентація професійної діяльності. Зовні професійний менталітет виглядає як норми, приписи, вимоги професійної діяльності. А внутрішньо – як переконання, установки, стереотипи виконавця діяльності.

Професійний менталітет психологічної служби правоохоронних органів має дві складові. *Перша* віддзеркалює цінності діяльності практичного психолога як такого, *друга* – цінності тієї правоохоронної діяльності, в сфері якої функціонує психологічна служба. Наприклад, базовими професійними цінностями психологічної служби Національної поліції України є: особистісно-гуманістичний підхід, професійна компетентність (професіоналізм), дотримання прав і свобод людини, законність, конфіденційність, співпартнерство, адекватна достатність втручання у життєдіяльність правоохоронця.

Особистісно-гуманістичний підхід. Він передбачає сприйняття та ставлення до кожної людини, що є об'єктом професійної діяльності, як до унікальної, своєрідної особистості. Внутрішній світ, психічне здоров'я особистості є вищою цінністю буття. Об'єктивне, неупереджене ставлення до особистості повинні поєднуватися з оптимізмом щодо усунення окремих її недоліків та вад.

Професійна компетентність (професіоналізм). Вона представляє собою сукупність теоретичних знань, практичних умінь і навичок стосовно психологічної функції, конкретного завдання, які виконує фахівець. Компетентність передбачає застосування методик і технологій, які науково обґрунтовані, апробовані на практиці і мають відповідні оціночні критерії та норми. Практика свідчить, що психологічний інструментарій має неоднакову цінність, різне співвідношення сильних і слабких місць. Тому виправданим буде комплексне його застосування, яке забезпечує перевірку, взаємодоповнення, а в підсумку – достатню ефективність діяльності.

Дотримання прав і свобод людини. Воно передбачає неможливість за будь-яких обставин фізичного чи психічного насилля, приниження людської гідності, надання привілеїв чи обмежень за ознаками раси, політичних, релігійних чи інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовною чи іншими ознаками.

Законність. Вона передбачає здійснення діяльності у межах повноважень та на підставі нормативно-правових актів, відмову від виконання завідомо протиправних наказів чи розпоряджень.

Конфіденційність. Ця професійна цінність полягає у контрольованому зберіганні психологічної та іншої інформації, що виключає несанкціоноване її попадання до різних осіб. Міра нерозповсюдження визначається через відповідальність та коло осіб, які підлягають ознайомленню з певною інформацією.

Конфіденційність має особливе значення для діяльності практичного психолога. Адже він є носієм і володарем інформації про конкретних людей, їх якості, дії та вчинки. Цінність інформації визначається такими ознаками, як достовірність, інтимність, значущість для інших, коло осіб, бажаючих отримати інформацію.

Обережне, тактовне, психологічно доцільне використання інформації виявляється могутнім важелем впливу на оточуючих, дієвим засобом визнання професійного авторитету психологічної служби. Необхідно прагнути до збереження таємниці конкретної інформації, яка, зазвичай, міститься у карті психологічного супроводження правоохоронця або психологічному досьє органу чи підрозділу, і використовувати дані в загальному та анонімному вигляді. Як допоміжний засіб можна застосовувати кодування власне інформації та її джерела. Для цього найзручніше використовувати цифри, літери, графічні чи умовні позначення.

Конфіденційності можна не дотримуватись, коли правоохоронець сам просить або дає згоду на те, щоб отримані від нього дані були передані іншим особам. Найчастіше така ситуація виникає при психологічному консультуванні чи психологічній допомозі. Обов'язковому узгодженню підлягає використання та розповсюдження інформації про приватне життя, не обумовлене вимогами законодавства.

Конфіденційність має деякі особливості, пов'язані з тим, кого або чого вона стосується. Якщо інформація стосується суїцидальних намірів, має протиправний характер, складає небезпеку для здоров'я та життя інших людей, то психолог зобов'язаний використати отримані відомості для недопущення таких дій. Коли психолог ознайомлює з інформацією стосовно конкретних правоохоронців чи передає її певним посадовим особам, то це доцільно робити з попереднім повідомленням самого правоохоронця. Його згода бажана, але не обов'язкова.

Співпартнерство. Воно передбачає ставлення до інших осіб, як психологічно рівних учасників діяльності, здійснюваної спільно. Коли вони менш розумово розвинені, освічені, компетентні чи просто гірші у якомусь відношенні, то психолог не повинен цього демонструвати. Ефективними прийомами реалізації співпартнерства є підкреслення спільності цілей з особою, активізація її поведінки за допомогою запитань, запрошень до обговорення проблеми чи конкретного питання. Ознаками того, що співпартнерство досягнуто, є психологічна розкутість особи в контакті з психологом, активність співрозмовника з елементами ініціативи, відповідальність і готовність поділитися інформацією. На співпартнерство може вплинути ефект так званої соціальної бажаності, зокрема, його різновид, пов'язаний з намаганням з'ясувати, вгадати позицію психолога і «підіграти» їй, а при небажаних наслідках – швидко спростувати свою поведінку, інформацію тощо.

Ефективність співпартнерства полягає і в тому, що його реалізація дозволяє встановити психологічний контакт, накопичити психологічну згоду і викликати стан довіри.

Адекватна достатність втручання у життєдіяльність правоохоронця. Головною умовою взаємодії психолога з правоохоронцем є добровільність останнього. Відхилення від добровільності можливе, якщо втручання психолога обумовлене інтересами служби, загрозою здоров'ю чи життю. За таких обставин і коли аргументи психолога не приймаються, необхідно звернутися за допомогою до посадових осіб, рішення яких є обов'язковими для виконання.

Міра втручання у життєдіяльність правоохоронця пов'язана з двома чинниками. Один з полягає у тому, хто – правоохоронець чи психолог – є ініціатором контакту. У першому випадку особа

сама звертається за порадою, консультацією, допомогою. Вона сприяє психологу, включаючи власну відвертість. Особа внутрішньо готова, що психолог визначить міру втручання, приймає це як необхідність і не піддає сумніву. У другому випадку ініціатором виступає психолог, і мета, наслідки контакту особі не завжди є зрозумілими та прийнятними, особливо у ситуації так званої експертизи.

Другий чинник, що впливає на міру втручання у життєдіяльність правоохоронця, пов'язаний з психологічною функцією та конкретним завданням. Послідовність функцій та відповідних завдань по мірі зростання втручання виглядає приблизно так: просвітницько-навчальна, консультативна, діагностична, профілактична, корекційна.

У кожному конкретному випадку при визначенні міри втручання психолога у життєдіяльність правоохоронця необхідно зорієнтуватись не на глобальну, максимально інтенсивну експансію, а на таку достатність, яка буде адекватною прогнозованій меті та витратам на її досягнення.

Кадровий склад психологічної служби правоохоронних органів. Посади фахівців психологічної служби правоохоронних органів (психолог, старший психолог, провідний психолог, головний психолог, начальник служби) комплектуються особами, які мають вищу освіту освітньо-кваліфікаційних рівнів бакалавр, спеціаліст, магістр. Якщо фахівці одночасно проходять службу, тобто є атестованими працівниками чи військовослужбовцями, то на них розповсюджуються відповідні вимоги щодо порядку проходження служби.

В Україні існують кілька підходів щодо підготовки психологів для правоохоронних органів та споріднених з ними відомств. Найбільш розповсюдженою є спеціалізована підготовка практичних психологів у відомчих вищих закладах освіти зі специфічними умовами навчання (Національна академія внутрішніх справ, Державна пенітенціарна академія, Національна академія Національної гвардії, Національна академія цивільного захисту населення та ін.). Поряд з цим здійснюється цільова (періодична, разова) підготовка у вигляді спеціалізації на завершальному етапі навчання у ВЗО Міністерства освіти та науки, на базі першої вищої освіти

гуманітарного профілю у порядку отримання другої освіти та перепідготовки на базі вищої освіти за напрямом «Психологія».

Важливою умовою якісного кадрового комплектування психологічної служби є відповідність фахівців кваліфікаційним вимогам, професіограмі практичного психолога та її визначальній складовій – психограмі.

Провідне місце у психограмі займають так звані базові професійно важливі якості, наявність та певний рівень розвитку яких є обов'язковими і не можуть компенсуватися за рахунок інших якостей. Для фахівця психологічної служби правоохоронних органів МВС України базовими якостями є: антиципація, комунікабельність, морально-вольова надійність, емпатійність, психологічна стійкість, рефлексивність, толерантність, фасілітаційність.

Антиципація полягає у спроможності передбачати безпосередні та віддалені наслідки власних дій, а також дій і поведінки інших осіб.

Комунікабельність полягає у спроможності ефективно вирішувати конкретні завдання у вигляді професійного спілкування.

Морально-вольова надійність – це спроможність дотримуватися нормативно-правової регламентації діяльності та професійного менталітету в умовах психологічного тиску з боку інших осіб, зацікавлених у їх порушенні. Найчастіше такий тиск здійснюється у формі погроз, залякування, шантажу, умовляння, схиляння до недозволених контактів.

Емпатійність – це здатність демонструвати об'єкту професійного спілкування емоційне співчуття і співпереживання.

Психологічна стійкість полягає у здатності ефективно виконувати професійну діяльність у психологічно ускладнених, напружених, екстремальних ситуаціях.

Рефлексивність – це спроможність проникати (сприймати, оцінювати, розуміти) у внутрішній світ іншої людини.

Толерантність – терпляче поважне ставлення до іншої людини: її світогляду, способу життя, думок, поведінки і таке інше.

Фасілітаційність – це спроможність викликати у іншої людини стан психологічного полегшення, розкутості, комфорту.

Матеріально-технічна база є необхідною умовою ефективного функціонування психологічної служби. Вона включає

дві складові: робоче приміщення та технічне оснащення. У повному обсязі сучасна психологічна служба правоохоронних органів повинна мати: ізольовані чи автономні автоматизовані робочі місця фахівців, кабінет для індивідуального прийому, консультування та допомоги, кабінет для функціонування телефону довіри, спеціалізований клас професійно-психологічної підготовки та тренінгових занять, кабінет (комплекс) психологічного розвантаження. В залежності від функціонального призначення кожне з цих приміщень повинно мати відповідне технічне оснащення (комп'ютери, оргтехніка, аудіо та відеотехніка, записуючі і відтворюючі пристрої та ін.).

Розглянемо окремі концептуальні складові щодо психологічної служби правоохоронних органів на прикладі психологічної служби МВС України. Зазначимо, що ця служба була створена першою в правоохоронних органах і на теперішній час є найбільш потужною за обсягом професійних завдань, кількісним та фаховим складом. Завдяки досвіду її діяльності було ініційовано створення аналогічних служб у Державній прикордонній службі, Державній службі з надзвичайних ситуацій та Національній гвардії України.

Психологічна служба МВС України як загальновідомча структура створена на підставі Концепції психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів та підрозділів внутрішніх справ України, затвердженої рішенням Колегії МВС України від 5 лютого 1997 року № 2 КМ/2 (повний текст документу наведений у Додатках). Служба визнана ключовим елементом системи психологічного забезпечення.

Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності органів та підрозділів внутрішніх справ, яке здійснювалося службою, включало такі напрямки:

- професійний психологічний відбір;
- психологічне супроводження проходження служби;
- професійно-психологічна підготовка;
- психологічне супроводження оперативно-службової діяльності.

Основні завдання професійного психологічного відбору полягали у такому:

- надання допомоги громадянам у виборі професії /спеціальності/ працівника органів внутрішніх справ шляхом

професійної консультації на основі вивчення індивідуально-психологічних характеристик, професійних інтересів, нахилів та врахування стану здоров'я;

- визначення ступеня відповідності (невідповідності) психологічних даних кандидата на службу в органи внутрішніх справ чи на здобуття різних рівнів освіти вимогам конкретної правоохоронної спеціальності;

- розробка пропозицій по раціональному розподілу працівників (випускників навчальних закладів) на первинні посади за спеціальностями.

До основних завдань психологічного супроводження проходження служби були віднесені:

- психологічна підтримка адаптації працівників органів внутрішніх справ до умов служби відповідно до їх фаху та особистісних особливостей проведення, відповідної профілактичної та коригуючої роботи;

- оцінка можливостей кваліфікаційного зростання і просування по службі працівників органів внутрішніх справ у відповідності до їх психологічних даних, участь в атестуванні працівників і в формуванні резерву на висування;

- проведення первинної психопрофілактики відхилень у поведінці працівників органів внутрішніх справ, своєчасне виявлення ознак девіантної поведінки, вивчення актуальної ситуації проведення психокорекції і, за необхідністю, направлення працівників до центру психіатричної допомоги для здійснення вторинної психопрофілактики;

- надання психологічної допомоги працівникам органів внутрішніх справ після їх перебування в екстремальних ситуаціях, пов'язаних з виконанням службових обов'язків, застосування вогнепальної зброї, спецзасобів, отримання психогенних навантажень, зниження працездатності та ін.;

- вивчення, оцінка і прогнозування факторів, небезпечних для життя і здоров'я працівників ОВС, планування оперативних і довгострокових заходів щодо їх упередження і нейтралізації;

- вивчення морально-психологічного клімату в органах та підрозділах внутрішніх справ, розробка за його результатами відповідних рекомендацій.

Основними завданнями професійно-психологічної підготовки були:

- методичне забезпечення професійної підготовки працівників органів внутрішніх справ з урахуванням психологічних закономірностей процесу навчання;

- організація та проведення психологічної підготовки в системі професійної підготовки;

- формування у працівників психологічної готовності до професійної діяльності в екстремальних ситуаціях, позитивної мотивації до вибору безпечних технологій виконання службових завдань, відповідального ставлення до дотримання правил безпеки у службовій діяльності, передбачливості;

- формування соціально-психологічної культури працівників; проведення роботи щодо психологічної компетентності керівників.

Основні завдання психологічного супроводження оперативно-службової діяльності полягали у такому:

- аналіз психологічних особливостей правопорушників (злочинців), та надання рекомендацій для планування і проведення оперативно-розшукових заходів та слідчих дій;

- психологічне забезпечення комплектування спеціальних загонів, груп, нарядів, екіпажів, чергових змін тощо, з урахуванням психологічної сумісності і спрацьованості осіб, що входять до їх складу;

- надання допомоги працівникам по здійсненню психологічного впливу на правопорушників (злочинців) шляхом консультування або особисто;

- психологічна підтримка переговорної діяльності шляхом надання консультативної допомоги іншим працівникам чи безпосереднього її проведення;

- надання термінової психологічної допомоги в ході проведення оперативно-службових заходів працівникам та іншим особам, які потерпіли внаслідок надзвичайних подій;

- психологічний аналіз причин і умов морально-психологічного і фізичного травматизму чи загибелі працівників ОВС при виконанні службових обов'язків та надання методичних рекомендацій щодо їх попередження;

- надання консультативної та практичної допомоги працівникам органів внутрішніх справ у взаємодії з різними

верствами населення, у тому числі з представниками засобів масової інформації.

Надалі діяльність психологічної служби була зосереджена на двох провідних напрямках:

- психологічне супроводження оперативно-службової діяльності;
- психопрофілактична робота з персоналом органів внутрішніх справ.

Ці напрямки та більш конкретні завдання були визначені наказом МВС України «Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України» від 28 липня 2004 р. № 842. Завдання щодо психологічного супроводження оперативно-службової діяльності визначались таким чином:

- навчання працівників оперативних підрозділів психологічно-обґрунтованій тактиці забезпечення особистої безпеки та формування у них психологічної готовності до успішного виконання службових завдань;

- упровадження у повсякденну діяльність працівників оперативних підрозділів психологічних технологій нейтралізації негативного психологічного впливу на них при виконанні службових обов'язків;

- визначення соціально-психологічного статусу працівників у системі службових відносин; їх психологічної сумісності та готовності до спільної професійної діяльності, виконання окремих оперативно-службових завдань (при формуванні спеціальних оперативних загонів, груп, нарядів тощо);

- складання психологічних портретів осіб ймовірних злочинців;

- аналіз психологічних властивостей правопорушників (злочинців) та надання за необхідністю рекомендацій щодо планування й проведення оперативно-розшукових та слідчих дій;

- супроводження переговорної діяльності шляхом надання консультативної допомоги її суб'єктам або безпосереднього її проведення;

- надання психологічної допомоги працівникам після їх перебування в екстремальних ситуаціях;

- надання за необхідністю невідкладної психологічної допомоги потерпілим, свідкам, очевидцям тощо.

Завдання щодо психопрофілактичної роботи з персоналом органів внутрішніх справ визначалися таким чином:

- профорієнтація та профконсультація з кандидатами на службу в ОВС та навчання у вищих навчальних закладах;
- організаційно-методичне забезпечення професійно-психологічної підготовки працівників, підвищення їх соціально-психологічної культури;
- надання практичної допомоги працівникам з питань взаємодії з різними верствами населення, категоріями громадян;
- психологічне супроводження адаптації молодих працівників до умов служби;
- формування у працівників психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях;
- дотримання правил безпеки у діяльності та побуті;
- визначення причин конфліктних ситуацій та негативних психологічних станів, що виникають у працівників, запобігання їм та допомога працівникам по їх усуненню;
- вивчення психологічної сумісності у складі загонів, груп, нарядів, екіпажів; надання рекомендацій щодо їх комплектування;
- своєчасне виявлення ознак девіантної поведінки, їх психокорекція і за необхідності, направлення до Центрив психіатричної допомоги;
- психологічна допомога працівникам після їх перебування в екстремальних ситуаціях; у зв'язку із значними психогенними навантаженнями, зниженням працездатності;
- участь у службових розслідуваннях надзвичайних подій, пов'язаних із травмуванням або загибеллю працівників;
- участь у підборі наставників, надання їм рекомендацій щодо адаптації молодих працівників;
- підготовка експертних висновків щодо атестування працівників, можливостей їх професійного росту; формування резерву на висування;
- підвищення психологічної компетентності керівників, надання допомоги щодо підготовки та реалізації управлінських рішень;
- вивчення соціальних проблем об'єктивного та суб'єктивного характеру, що виникають в ОВС; підготовка рекомендацій по їх вирішенню.

Вищевикладені напрямки та завдання щодо психологічного забезпечення діяльності ОВС на тривалий час визначили горизонти функціонування і розвитку психологічної служби МВС України.

За час свого існування психологічна служба досягла значних успіхів і завоювала певний авторитет серед практичних працівників. Широкого визнання набули розробки щодо професійно-психологічного відбору та підготовки різних категорій працівників, тренінгові програми «комунікація-стрес-безпека» стосовно толерантного ставлення до громадян та розв'язання конфліктних ситуацій, методичні рекомендації щодо здійснення діяльності в екстремальних умовах, профілактики та корекції, суїцидальних намірів, професійної деформації та ін.

РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНА СЛУЖБА У РІЗНИХ СФЕРАХ СОЦІАЛЬНОЇ ПРАКТИКИ

2.1. Особливості психологічної служби у цивільній та військовій сферах

Психологічні служби, які сьогодні функціонують в Україні, відносно умовно можна поділити на 3 групи. Першу групу утворюють психологічні служби у цивільній та військовій сферах соціальної практики міністерств та центральних органів виконавчої влади (освіта, охорона здоров'я, спорт та молодь, Збройні Сили України, Державна служба з надзвичайних ситуацій та ін.). До другої групи входять психологічні служби воєнізованих та правоохоронних органів (Державна прикордонна служба, кримінально-виконавча служба, Національна гвардія, Національна поліція та ін.). До третьої групи відносяться так звані приватні психологічні служби, найчастіше під назвами «агентство», «центр», «клініка» та ін. Вони надають широкий спектр послуг. Найчастіше це – підбір виконавців на різні посади, консультування щодо сімейно-побутових стосунків та конфліктів у різних сферах; психосоматичних та сексуальних проблем; корекційно-розвивальні тренінги щодо здорового способу життя, лідерських якостей, особистісного зростання, досягнення успіху у професійній діяльності, психологічна підготовка до життєдіяльності в новому етнокультурному середовищі і т. ін.

Розвиток практичної психології в Україні та її функціонування у вигляді психологічних служб обумовили необхідність узгодження та координації їх діяльності на відомчому та загальнодержавному рівнях. Перша спроба створення загальнодержавної системи була здійснена за часів СРСР у 1986–1991 рр. На той час у окремих міністерствах та відомствах вже функціонували психологічні, соціально-психологічні та соціологічні служби.

Так, наприклад, тільки на промислових підприємствах України було створено майже 150 підрозділів (лабораторій, бюро, груп), які вирішували широке коло прикладних психологічних завдань. Найбільш актуальними з них були:

- професійна орієнтація та сприяння трудовому вихованню молоді через спеціальні кабінети, навчально-виробничі комбінати, базові училища і школи;

- професійний відбір та підбір кадрів, оптимізація їх професійного навчання, підвищення кваліфікації, освоєння другої і суміжної спеціальностей;

- адаптація нових працівників, стабілізація трудового колективу;

- поточне вивчення думки трудового колективу в цілому, колективів окремих підрозділів з актуальних проблем їх життєдіяльності (системи «Ваша думка», «Довіра», «Ваш настрій» та ін.); конкретні психологічні дослідження з питань впровадження прогресивних форм організації та оплати праці, оцінки професійно важливих якостей керівників та інженерно-технічного персоналу, соціально-психологічного клімату, організації та умов діяльності окремих категорій працівників (майстрів, наставників) тощо.

Республіканського та загальносоюзного визнання набула діяльність відділу професійної орієнтації та відбору заводу «Арсенал» (м. Київ) та лабораторії соціально-психологічних досліджень київського виробничого об'єднання «Кристал» ім. Ленінського комсомолу.

У 1986 році Спільною постановою Державного комітету СРСР по праці і соціальним питанням, Президії Академії наук та Секретаріату ВЦРПС було затверджено Типове положення про службу соціального розвитку. Ця служба поєднала в собі психологічні та соціологічні підрозділи. Згідно даної постанови в міністерствах та відомствах, на конкретних підприємствах, організаціях і установах розпочалося створення відповідних служб. Їх пріоритетними завданнями було визначено:

- вивчення та максимальне використання соціально-психологічних резервів зростання продуктивності праці і ефективності виробництва;

- розробка шляхів та засобів вирішення соціологічних, психологічних проблем організації праці, побуту, відпочинку працівників;

- організація управління соціальним розвитком трудових колективів, удосконалення форм і методів виховної роботи в них.

Накопичений в народному господарстві досвід діяльності психологів мав важливе значення для обґрунтування необхідності і безпосереднього створення психологічної служби в органах внутрішніх справ України. Першим її організаційним осередком стали психофізіологічні лабораторії, що входили до складу медичних управлінь. Вони вирішували локальні питання, пов'язані з професійною придатністю в межах військово-лікарських комісій та психолого-психіатричних освідчень окремих співробітників ОВС.

Були започатковані професіографічні дослідження на окремі спеціальності пенітенціарної системи, пожежної служби, дільничних інспекторів міліції.

Офіційний розпад СРСР, який відбувся у 1991 році, зупинив розгортання психологічної служби на загальносоюзному рівні.

Була здійснена друга спроба створення системи психологічних служб у перші роки незалежності України.

У 1991 році на базі Інституту психології Академії педагогічних наук України створено Центр психологічної служби системи освіти. Мета його діяльності полягала у вивченні теорії та практики організації різних служб, що здійснюють психологічну практику, та розробці методичних і методологічних основ їх діяльності.

У 1993 році була розроблена і схвалена Кабінетом Міністрів України «Концепція державної системи психологічної служби», яка в подальшому була трансформована у національну систему соціальних і психологічних служб (НССПС). Головна мета НССПС полягала у забезпеченні необхідних соціально-психологічних умов підвищення ефективності діяльності людини в усіх сферах суспільного життя (від політики й управління державою до сімейних стосунків та міжособистісних взаємодій) і водночас – підтримка розвитку і захист психічного здоров'я кожної особистості.

Основними завданнями НССПС в останній редакції були:

- 1) забезпечення психологічного захисту і надання психологічної допомоги громадянам з урахуванням їхніх здібностей, особливостей життя і праці, місця проживання, етнокультурних особливостей;
- 2) реабілітація потерпілих від військових дій, техногенних, соціальних та природних катастроф, адаптація людей до соціальних умов у місцях нового поселення;
- 3) надання

консультативної допомоги органам місцевого і державного управління у розробці та реалізації соціальної політики на основі вивчення стану масової свідомості, прогнозування та активний вплив на соціально-психологічні процеси у суспільстві; 4) участь у розробці та практичному застосуванні нових технологій і методик навчання та виховання, розвитку і перевиховання дітей та молоді, захист від негативного впливу засобів масової комунікації на людей; 5) координація прикладних психологічних, соціологічних і педагогічних досліджень, що здійснюються представниками соціальних і психологічних служб, розробка і впровадження пріоритетних науково-методичних і практичних програм щодо роботи з молоддю, сім'єю в галузях педагогічної, юридичної, військової, медичної та політичної психології, соціології та педагогіки; 6) здійснення психометричного нагляду: розробка, упровадження і контроль за кваліфікованим використанням психологічних методик і технологій. Контроль за дотриманням професійної етики усіма представниками психологічних і соціальних служб; 7) участь в атестації спеціалістів відповідно до державних і міжнародних стандартів професійної діяльності.

2.1.1. Психологічна служба системи освіти

Однією із сфер соціальної практики, де найбільш гостро відчувається потреба у практичній психології, є освіта. Психологічна служба системи освіти відзначається ґрунтовною та детальною нормативно-правовою регламентацією своєї діяльності. Загальну та безпосередню нормативно-правову базу утворюють такі законодавчі та відомчі нормативно-правові акти: Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII, Закон України «Про загальну середню освіту» від 13 травня 1999 р. № 651-XIV, Закон України «Про дошкільну освіту» від 11 липня 2001 р. № 2628-III, Закон України «Про позашкільну освіту» від 22 червня 2000 р. № 1841-III, наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Положення про психологічну службу системи освіти України» від 3 травня 1999 р. № 127, наказ Міністерства освіти і науки України «Про внесення змін до Положення про психологічну службу системи освіти України» від 7 червня 2001 р. № 439, наказ Міністерства освіти і науки України «Про

затвердження Положення про психологічну службу системи освіти України» від 2 липня 2009 р. № 616, наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Плану заходів Міністерства освіти і науки України щодо розвитку психологічної служби системи освіти України на період до 2020 року» від 8 серпня 2017 р. № 1127, наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Положення про психологічну службу у системі освіти України» від 22 травня 2018 р. № 509, лист Міністерства освіти і науки України «Про документацію працівників психологічної служби у системі освіти України» від 5 вересня 2018 р. № 1/9-529, лист Міністерства освіти і науки України «Про пріоритетні напрями роботи психологічної служби у системі освіти на 2018–2019 н.р.» від 7 серпня 2018 р. № 1/9-487.

Законом України «Про освіту» визначені основні принципи освіти, і для їх реалізації (особливо гуманізму, пріоритетності загальнолюдських цінностей над політичними та класовими інтересами, гнучкості і прогностичності; єдності і наступності) необхідна участь психологів.

У статті 8 Закону України «Про освіту» окремо сказано про шкільну психологічну службу: «У системі освіти діє державна психологічна служба. Психологічне забезпечення навчально-виховного процесу в закладах освіти здійснюють практичні психологи, які за своїм статусом належать до педагогічних працівників». Законом України «Про загальну середню освіту України» визначено мету діяльності школи. Вона полягає у формуванні і розвитку соціально активної й гуманістичної спрямованої особистості з глибоко усвідомленою громадянською позицією, системою наукового знання про природу, людину, суспільство, почуттям національної самосвідомості, готової до професійного самовизначення.

Концепцією середньої загальноосвітньої школи України визначено мету діяльності практичного психолога: організація навчально-виховного процесу на основі максимального врахування та розвитку індивідуальних здібностей, нахилів, обдарованості дітей; орієнтація виховної діяльності школи на розвиток сутнісних сил особистості, здібностей, талантів, рис, якостей, відносин.

На теперішній час у системі освіти України діє психологічна служба, що забезпечує своєчасне і систематичне

вивчення психофізичного розвитку здобувачів освіти, мотивів їх поведінки і діяльності з урахуванням вікових, інтелектуальних, фізичних, гендерних та інших особливостей, сприяє створенню умов для виконання освітніх і виховних завдань закладів освіти.

Безпосереднє психологічне забезпечення освітнього процесу в закладах освіти здійснюють практичні психологи. Психологічний та соціально-педагогічний патронаж у системі освіти сприяє взаємодії закладів освіти, сім'ї і суспільства у вихованні здобувачів освіти, їх адаптації до умов соціального середовища, забезпечує консультативну допомогу батькам.

Психологічна служба в системі освіти є складовою частиною державної системи охорони фізичного і психічного здоров'я громадян України і діє з метою створення сприятливих умов для соціального та інтелектуального розвитку здобувачів освіти, охорони психічного здоров'я, надання психологічної та соціально-педагогічної підтримки всім учасникам освітнього процесу.

Структура психологічної служби системи освіти в Україні включає:

1. *Державну наукову установу «Інститут модернізації змісту освіти»*, який організовує діяльність психологічної служби на всіх рівнях; бере участь у розробленні проектів нормативно-правових актів з питань діяльності психологічної служби; організовує заходи із підвищення професійного рівня працівників психологічної служби; здійснює аналіз стану діяльності психологічної служби та прогнозування тенденцій її розвитку.

2. *Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи Національної академії педагогічних наук України*, який організовує прикладні наукові дослідження та інноваційні розробки у сфері соціальної педагогіки та прикладної психології; бере участь у науково-методичному забезпеченні психологічної служби у межах компетенції; розробляє науково-методичні вимоги до змісту діяльності працівників психологічної служби.

3. *Навчально-методичні центри/кабінети/лабораторії психологічної служби* Автономної Республіки Крим, обласні, Київський і Севастопольський міські центри створюються місцевими органами виконавчої влади, а також можуть створюватися як структурні підрозділи відповідних департаментів (управлінь) освіти і науки, закладів післядипломної педагогічної освіти або як окремі юридичні особи та підпорядковуються

засновнику з усіх питань діяльності. Ці навчально-методичні центри/кабінети/лабораторії є основними організаційно-методичними ланками психологічної служби у системі освіти, які забезпечують діяльність психологічної служби, а саме: надають навчально-методичну, інформаційну, консультативну та експертну підтримку працівникам психологічної служби; проводять науково-дослідні, дослідно-експериментальні, практичні дослідження за пріоритетними напрямками діяльності психологічної служби; організують діяльність методичних об'єднань практичних психологів і соціальних педагогів; впроваджують досягнення психологічної і соціально-педагогічної науки та передового досвіду у практичну діяльність працівників психологічної служби; беруть участь в організації підвищення кваліфікації та розвитку професійної компетентності працівників психологічної служби; оцінюванні, прогнозуванні та формуванні освітньої політики.

4. *Районні (міські) навчально-методичні центри/кабінети/лабораторії психологічної служби*, методисти психологічної служби районних (міських) методичних центрів/кабінетів/лабораторій, управлінь (відділів) освіти, об'єднаних територіальних громад можуть функціонувати як структурні підрозділи органів управління освітою або як юридичні особи та підпорядковуються засновнику з усіх питань діяльності.

5. *Підрозділи психологічної служби у закладах вищої, фахової передвищої та професійної (професійно-технічної) освіти.*

6. *Практичні психологи і соціальні педагоги психологічної служби закладів освіти.*

Практичний психолог закладу та/або установи освіти здійснює:

- безпосереднє психологічне забезпечення освітнього процесу;
- психологічний супровід психічного, розумового, соціального і фізичного розвитку здобувачів освіти;
- психологічну діагностику та аналіз динаміки психічного, розумового і соціального розвитку здобувачів освіти;
- психологічний супровід адаптації до умов освітнього процесу;
- реалізацію розвивальних, профілактичних, просвітницьких, корекційних програм з урахуванням індивідуальних, гендерних, вікових особливостей здобувачів освіти;

- консультативну допомогу всім учасникам освітнього процесу з питань навчання, виховання здобувачів освіти, особистісного та професійного розвитку тощо;

- роботу з постраждалими від насильства дітьми тощо.

Практичний психолог закладу та/або установи освіти сприяє: формуванню у здобувачів освіти навичок здорового способу життя, збереження репродуктивного здоров'я, готовності до самореалізації; профільному та професійному самовизначенню здобувачів освіти, формуванню життєвої компетентності; профілактиці професійного вигорання педагогічних працівників; формуванню психологічної готовності учасників освітнього процесу до взаємодії в інклюзивному середовищі з дитиною з особливими освітніми потребами; формуванню психологічної культури учасників освітнього процесу; попередженню будь-яких видів і форм насильства та конфліктів серед здобувачів освіти; формуванню небайдужого ставлення здобувачів освіти до постраждалих дітей, усвідомлення необхідності невідкладного інформування педагогів про випадки домашнього насильства і конфліктів серед здобувачів освіти, що стали їм відомі.

Функції психологічної служби системи освіти:

- *організаційно-управлінська* – визначення стратегії, мети, завдань, планування діяльності психологічної служби та координація взаємодії учасників освітнього процесу;

- *діагностично-прогностична* – психолого-педагогічне вивчення чинників становлення особистості, її індивідуального розвитку;

- *корекційно-розвивальна* – система впливів, спрямованих на подолання визначених проблем, труднощів, шкідливих звичок, негативних емоційних станів тощо у здобувачів освіти; здійснення психолого-педагогічних заходів з метою усунення відхилень у психофізичному та інтелектуальному розвитку і поведінці, подолання різних форм девіантної поведінки; сприяння розвитку освітніх, інтелектуальних, загальних, спеціальних та соціальних здібностей, формування мотивації до освітньої діяльності у здобувачів освіти; надання психолого-педагогічної допомоги здобувачам освіти з метою адаптації до умов навчання і життєдіяльності;

- *консультативна* – допомога у вирішенні проблем щодо розвитку, виховання, навчання та формування психологічної і соціальної компетентності учасників освітнього процесу;

- *просвітницько-профілактична* – поширення психологічних знань, виявлення фактів порушення прав здобувача освіти, вжиття заходів щодо нейтралізації негативних чинників, які впливають на життєзабезпечення здобувача освіти, її моральний та соціальний розвиток, попередження негативних впливів;

- *соціально-захисна* – здійснення соціально-педагогічного супроводу учасників освітнього процесу, які опинилися у складних життєвих обставинах, перебувають у кризових ситуаціях (постраждали від соціальних, техногенних, природних катастроф, перенесли тяжкі хвороби, стреси, переселення, зазнали насильства тощо); захист конституційних прав і статусу, законних інтересів здобувачів освіти.

Згідно наказу Міністерства освіти України «Про затвердження Положення про психологічну службу у системі освіти України» від 25 травня 2018 р. № 509, психологи системи освіти реалізують покладені на них завдання за допомогою таких основних **видів професійної діяльності**, як:

- *діагностика* – виявлення причин труднощів у навчанні, інтелектуальному розвитку, соціально-психологічній адаптації; вивчення та визначення індивідуальних особливостей динаміки розвитку особистості, потенційних можливостей в освітньому процесі, професійному самовизначенні;

- *профілактика* – своєчасне попередження відхилень у розвитку та становленні особистості, міжособистісних стосунках, запобігання конфліктним ситуаціям в освітньому процесі;

- *корекція* – усунення виявлених труднощів соціально-психічного розвитку здобувачів освіти, зниження ризиків проблем адаптації до освітнього середовища, схильності до залежностей та правопорушень, різних форм девіантної поведінки;

- *навчальна діяльність* – форма активного співробітництва, направлена на удосконалення, розвиток, формування особистості;

- *консультування* – багатофункціональний вид індивідуальної та групової роботи, спрямований на вирішення запитів, з якими звертаються учасники освітнього процесу;

- *зв'язки з громадськістю* – діяльність, спрямована на досягнення взаєморозуміння, співпрацю між окремими особами,

колективами, соціальними групами, організаціями, державними органами управління;

- *просвіта* – формування психологічної та соціальної компетентності учасників освітнього процесу.

2.1.2. Психологічна служба системи охорони здоров'я

Ще однією важливою сферою застосування практичної психології є система охорони здоров'я. Медична практика, пов'язана з попередженням, діагностикою та лікуванням різних захворювань, ще раніше, ніж освіта, виявилася дуже тісно пов'язаною з використанням психологічних знань. Всесвітня Організація Охорони Здоров'я визначає здоров'я людини так: *здоров'я* – це не тільки відсутність хвороб, але й стан фізичного, соціального і духовного благополуччя.

Медична психологія представляє собою галузь знань, яка в рівній мірі належить як медицині, так і психології. Для розробки проблем медичної психології повинні поєднуватися зусилля психологів, фізіологів та лікарів.

Значення психології у медицині усвідомлено досить давно. Ще у XVIII ст. великий французький реформатор в галузі психіатричної допомоги Пінель у своєму «Трактаті про душевні хвороби» писав, що психіатричною лікарнею повинні керувати лікар, адміністратор і психолог. Причому він вважав, що найбільш доцільним є випадок, коли лікар має високий рівень компетентності у психології. У той же час відомі австрійські лікарі Франц Галль і Франц Месмер довели наявність у мозку особливих магнітних флюїдів, тобто психологічних факторів, дія яких призводить до зцілення людей. Їх наукові висновки були покладені в основу розробки методів гіпнозу в медицині, які широко стали використовуватися у медичній практиці.

Тривалий час практична робота психологів у медицині була спрямована на розробку і застосування методів психодіагностики та психотерапії. Основними методами медико-психологічного вивчення хворого були клінічна бесіда і експериментально-психологічне дослідження. Герман Роршах розробив проєктивну методику психодіагностики, яка набула широкого визнання спочатку у медицині, а надалі і в інших сферах соціальної практики. Основними методами психотерапії були сугестивні (методи впливу під гіпнозом) та психологічні (тобто методи, пов'язані з вихованням та трудотерапією).

Систематизація знань з медичної психології почалася у ХХ ст. Цією роботою займалися Бернштейн Н. А., Бехтерев В. М., Рибоков Ф. Г. та ін. Пізніше були створені спеціальні дослідницькі лабораторії в Москві (Корсаковим С. С.), в Казані (Бехтеревим В. М.), в Києві (Сікорським І. А.), в Ленінграді (Мясіщевим В. Н.) та ін. До 40-х рр. ХХ ст. в Радянському Союзі був накопичений значний досвід в галузі медичної психології, в першу чергу з надання психологічної допомоги.

Психологічна допомога в медичній практиці – це клініко-психологічне дослідження й оцінка стану пацієнта, аналіз психологічних і психосоматичних аспектів хвороби та психологічна допомога із застосуванням сучасної психотерапії, психопрофілактики, психогігієни.

Важливе значення медичного психолога в лікувальному процесі полягає в тому, що він сприяє кращому розумінню психологічних причин і проявів хвороби людини. Багато захворювань мають психологічні причини: конфлікти, психічні травми, навіювання, самонавіювання, закріплені патогенні реакції та стани та ін. Психолог відіграє значну роль при складанні історії хвороби.

Медичні психологи досліджують індивідуальні якості пацієнтів, визначають їх вплив на умови лікування, психіку і поведінку, проводять психодіагностику при різних соматичних і психічних захворюваннях.

Медико-психологічну та психотерапевтичну допомогу населенню надають:

- окремі медичні психологи в структурі різних відділень і установ (в тому числі недержавної форми власності);
- консультативні медико-психологічні кабінети;
- медико-психологічні та психотерапевтичні відділення в структурі спеціалізованих і багатопрофільних лікарень;
- медико-психологічні та психотерапевтичні центри;
- кабінети психологічного розвантаження (релаксації);
- кабінети соціально-психологічної допомоги.

Основними завданнями психологічної служби в сфері охорони здоров'я є:

1. *Діагностичне.* Допомога лікарю в діагностиці при незрозумілих картинах захворювання, контроль ефективності проведених лікувальних процедур.

Етапи діагностики:

- а) встановлення контакту з пацієнтом, виявлення його інтересів, потреб та ін.;
- б) проведення діагностичного обстеження;
- в) завершення обстеження, уточнення первинних даних;
- г) аналіз отриманих результатів, їх узагальнення та підготовка висновку;
- д) безпосереднє складання психологічного висновку, обговорення його з пацієнтом (його родичами), лікарем.

2. *Експерте.* Види експертиз: лікарсько-трудова, військово-медична, судово-психіатрична, змішана психолого-психіатрична, медико-психолого-педагогічна та ін. Результатом експертизи є встановлення ступеня придатності до певної діяльності, працездатності.

3. *Психокорекційне.* Психокорекція спрямована на «виправлення» стійких аномальних рис психіки, що обумовлюють підвищений ризик захворюваності чи рецидиву тієї чи іншої конкретної хвороби, або ускладнюють соціально-трудова адаптацію (після хвороби, при хронічних тривалих захворюваннях і т.ін.).

4. *Реабілітаційне.* Це завдання полягає в зниженні і запобіганні інвалідності хворих осіб, відновленні зміненої психічної діяльності, поверненні хворій людині її соціального статусу.

Медичний психолог займається:

- підготовкою рекомендацій і пропозицій щодо впровадження результатів медико-психологічних досліджень у практику медичних закладів, визначенням впливу середовища на нервово-психічне здоров'я клієнтів, здійсненням заходів клінічної та соціальної адаптації клієнтів;
- встановленням раціональних режимів праці та відпочинку медичних працівників, покращанням соціально-психологічного клімату, умов праці у клініках і лікарнях, контролем їх виконання, наданням рекомендацій щодо умов оптимального використання особистих трудових можливостей досліджуваних з урахуванням перспектив розвитку професійних здібностей; проведенням професійної адаптації медичних працівників;

- консультуванням керівників і спеціалістів з соціально-психологічних проблем управління і організації професійної діяльності;

- забезпеченням проведення досліджень у галузі психології, підготовкою науково обґрунтованих пропозицій, спрямованих на підвищення ефективності лікування і реабілітації, проведенням наукової і педагогічної роботи в галузі психології;

- вивченням та узагальненням досягнень вітчизняної і зарубіжної теорії і практики в галузі психології, соціології і медичної психології;

- проведенням професійного відбору, професійної орієнтації призовників і військово-психологічної експертизи;

- проведенням судово-психологічних експертиз; судових психолого-психіатричних експертиз.

Важливим напрямом діяльності медичних психологів є реабілітаційна робота з хворими (психологічна та соціальна).

Реабілітація хворих потрібна під час таких випадків, коли людина довго перебувала в лікарні і втратила здатність до попереднього виду діяльності, внаслідок чого з'являється підвищена тривожність, психологічна напруга. В якості психопрофілактичного і реабілітаційного засобу зазвичай використовується санаторно-курортне лікування, де застосовуються не тільки природні фактори (сприятливий клімат, мінеральні води, лікувальні грязі), а й фізіотерапія, лікувальна фізкультура, сеанси психологічної релаксації та ін.

Реабілітаційна робота медичного психолога стосовно окремих категорій осіб регламентується низкою нормативно-правових документів, а саме: наказом Міністерства охорони здоров'я України та Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків чорнобильської катастрофи «Про затвердження Положення про медико-психологічну реабілітацію рятувальників аварійно-рятувальних служб та осіб, що постраждали внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру і Положення про центри медико-психологічної реабілітації» № 180/115 від 14 травня 2001 р., наказом Міністерства охорони здоров'я України «Про створення центрів медико-психологічної реабілітації для рятувальників

аварійно-рятувальних служб та населення, постраждалого внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру» від 12 липня 2001 р. № 284, наказом Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження переліку санаторно-курортних закладів, при яких створюються центри медико-психологічної реабілітації» від 26 травня 2010 р. № 435, наказом Міністерства охорони здоров'я України «Про створення міжвідомчої комісії і робочої групи з питань утворення та функціонування центрів медико-психологічної реабілітації» від 16 травня 2013 р. № 390/231.

Реабілітаційна робота медичного психолога має важливе значення для інвалідів дитинства, які стали такими в результаті травм і тяжких захворювань. Ця категорія осіб потребує одночасно психологічної і соціальної реабілітації та адаптації до умов життя за місцем проживання.

Важливими сферами роботи медичних психологів є:

- 1) охорона материнства і дитинства;
- 2) екстремальна медицина (допомога людям, що потрапили в стихійні лиха, різні катастрофи);
- 3) служби, пов'язані з наданням медичної допомоги в соматичних відділеннях лікарень;
- 4) онкологічні та психоневрологічні диспансери.

Слід зазначити, що основним об'єктом діяльності психологічної служби в сфері охорони здоров'я була і залишається особа, яка має, чи перенесла хворобу, чи знаходиться в групі ризику. Поряд з цим фахівці психологічної служби все більше уваги приділяють медичному персоналу. Вони проводять індивідуальні консультування, різноманітні тренінги, профілактику шкідливих звичок, професійного вигорання, конфліктів у різних сферах і т. ін.

2.1.3. Психологічна служба Збройних Сил України

Важливою сферою застосування практичної психології є військова діяльність. Найбільш загальною її організаційною формою та управлінською структурою є Збройні сили України (ЗСУ).

Військова психологія вивчає закономірності, особливості та механізми функціонування психіки людини, зумовлені її включеністю у військову діяльність (навчально-бойову та

бойову), а також психологічні особливості функціонування конкретних видів військової діяльності. Вона плідно використовує здобутки загальної, педагогічної, інженерної, екстремальної та соціальної психології для підвищення ефективності діяльності як окремих військовослужбовців, так і військових колективів.

Військове будівництво в Україні передбачало створення Соціально-психологічної служби (СПС) Міністерства оборони України. Вперше ідея СПС ЗСУ була проголошена в лютому 1988 р. на конференції дискусійних клубів у Тернополі.

З метою створення ефективної структури органів виховної роботи був розроблений проект «Концепції соціально-психологічної служби Збройних сил України», який був затверджений Міністерством оборони України 13 грудня 1992 р. В цей час були введені посади психологів полків, батальйонів, а в ротах працював методист-організатор. Таким чином визначилися контури цілісної психологічної структури. За масштабами завдань, що стояли перед нею, кількістю місць, призначених в штатних розкладах військових частин для військових психологів, своєю ієрархічною будовою ця психологічна структура не мала аналогів й була покликана стати найпотужнішою військовою психологічною службою того часу.

Головними завданнями діяльності соціально-психологічної служби були визначені:

- соціальне забезпечення функціонування та розвитку ЗСУ;
- психологічне забезпечення бойової та мобілізаційної готовності військових формувань;
- гуманітарна підготовка особового складу, організація та проведення дозвілля, культурно-виховна та духовно-просвітницька робота;
- соціально-психологічне забезпечення військової дисципліни.

До основних структурних підрозділів соціально-психологічної служби належали: соціально-психологічне управління Міністерства оборони України; управління соціально-психологічної служби військових округів, видів Збройних сил, відділів соціально-психологічної служби з'єднань (навчальних центрів і закладів); відділення та групи соціально-психологічної служби частин і підрозділів; соціально-

психологічне управління військової освіти та військових навчальних закладів, інших управлінь, служб і установ ЗСУ; відділи, відділення, групи, соціально-психологічні служби військових комісаріатів усіх рівнів.

За час свого існування психологічна служба ЗСУ оформилася в певні структурні елементи, збагатилася в методичному і матеріально-технічному відношеннях, а її підрозділи поповнилися професійними психологами.

З 1999 року розпочата підготовка психологів на військово-гуманітарному факультеті Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка за фахом «Психологія», а з 2009-го року відновлено підготовку слухачів на гуманітарному факультеті Національної академії оборони України за спеціалізацією «Психологічна робота у військах (силах)».

Завдання психолога військової частини (підрозділу) складні й різноманітні. У мирний час він має вивчати психологічні особливості військовослужбовців, військових колективів, психологічно забезпечувати бойову готовність, бойову підготовку, бойове чергування, військову дисципліну, здійснювати профілактику негативних соціально-психологічних явищ у військових підрозділах тощо, а у воєнний – є безпосереднім організатором всієї системи психологічного забезпечення бойових дій бригади, полку (батальйону).

Основними нормативно-правовими документами, які регламентують роботу військових психологів, є:

1. Наказ Генерального штабу Збройних сил України «Про затвердження Положення про Психологічну службу Збройних сил України» від 4 грудня 2014 р. № 317. Наказ затверджено з метою вдосконалення організації психологічного забезпечення у ЗСУ, своєчасного надання психологічної допомоги та психологічної реабілітації, відновлення морально-психологічного стану військовослужбовців, в першу чергу тих, які отримали бойові психічні травми, формування та підтримання на відповідному рівні психологічної стійкості до психотравмуючих чинників сучасного бою, психологічної готовності військовослужбовців до повсякденної та бойової діяльності.

2. Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Положення про психологічну реабілітацію військовослужбовців

Збройних сил України, які брали участь в антитерористичній операції, під час відновлення боєздатності військових частин (підрозділів)» від 9 грудня 2015 р. № 702. Наказ затверджено з метою покращення організації та виконання заходів із психологічної реабілітації військовослужбовців Збройних сил України, які брали участь в антитерористичній операції, під час відновлення боєздатності військових частин (підрозділів).

3. Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Інструкції про порядок оцінки морально-психологічного стану особового складу в Міністерстві оборони України та Збройних силах України» від 21 травня 2013 р. № 335. Ця Інструкція визначає організацію, зміст вивчення та оцінку морально-психологічного стану особового складу.

4. Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Інструкції з організації професійно-психологічного відбору у Збройних силах України» від 15 травня 2012 р. № 325. Наказ визначає професійно-психологічний відбір у Збройних силах України як комплекс заходів, спрямованих на забезпечення відбору громадян, які приймаються на військову службу, і військовослужбовців з професійно важливими якостями, що відповідають вимогам військово-професійної діяльності.

Сьогодні психологічна служба Збройних сил України відповідає за планування, методичне забезпечення, організацію, проведення та якість психологічного забезпечення діяльності військ (сил), психологічної роботи з військовослужбовцями та цивільним персоналом ЗСУ. Керівництво Психологічною службою здійснює Головне управління по роботі з особовим складом Збройних сил України. Заходи психологічного забезпечення включаються до плану роботи з особовим складом органів військового управління та військових частин у розділі «Морально-психологічне забезпечення».

У 2014 році в ЗСУ розпочався процес формування повноцінної психологічної служби, яка повинна займатися підготовкою та реабілітацією військовослужбовців, задіяних в зоні Антитерористичної операції (АТО), на сьогодні Операції Об'єднаних сил (ООС). Нова служба створювалась на основі тих офіцерів-психологів і офіцерів по роботі з особовим складом, які вже набули відповідного досвіду в зоні АТО (ООС). У зв'язку з цим наказом Генерального штабу Збройних сил України від

4 грудня 2014 р. № 317 було затверджено Положення про психологічну службу Збройних сил України. В контексті створення вказаної служби на даний час в ЗСУ впроваджена нова модель психологічного супроводження та надання психологічної допомоги особовому складу Збройних сил України.

Крім того, наказом Генерального штабу ЗСУ затверджено «Положення про Центр морально-психологічного забезпечення Збройних сил України» від 4 травня 2016 р. № 179, одним з основних завдань якого є оперативне здійснення психологічного забезпечення діяльності військ (сил), у тому числі в районах проведення АТО (ООС). Відповідно до спільної Директиви Міністерства оборони України та Генерального штабу ЗСУ «Про проведення додаткових організаційних заходів у Збройних силах України в 2016 році» від 21 червня 2016 р. № Д 322/1/12 зазначений Центр розпочав функціонування з 1 вересня 2016 року. На той час загальна штатна чисельність офіцерів-психологів у Збройних силах України складала 591 особу.

З метою якісної організації професійно-психологічного відбору кандидатів для проходження військової служби до штатів обласних (районних, міських) військових комісаріатів введено 440 цивільних посад психологів. Окрім того, на волонтерських засадах у ЗСУ працює більше 400 фахівців-психологів.

На сьогодні основними напрямками діяльності військових психологів згідно з Положенням про психологічну службу в ЗСУ є:

- *психологічна діагностика* – передбачає вивчення та узагальнення особистісних і соціально-психологічних характеристик особового складу, спрямованих на визначення індивідуально-психологічних особливостей поведінки та наявності у військовослужбовців професійно-важливих психологічних якостей, виявлення серед військовослужбовців осіб групи «поширеної психологічної уваги»;

- *психологічна прогностика* – передбачає оцінку перспектив розвитку особистості, прогнозування можливої індивідуальної і групової поведінки військовослужбовців;

- *психологічна профілактика* – передбачає виявлення, усунення та запобігання особистісним і груповим негативним психологічним явищам, які виникають в процесі проходження

військової служби та виконання бойових завдань, надання психологічної допомоги особовому складу;

- *психологічне консультування* – передбачає спрямоване на самопізнання і саморозвиток військовослужбовців формування у них здатності знаходити більше варіантів поведінки, понять, думок, почуттів, вчинків, розширення ступенів свободи вирішення життєвих та службових завдань; надання рекомендацій командирам (начальникам) щодо роботи з підрозділами (малими групами) та окремими військовослужбовцями, запобігання негативним явищам та формування позитивного соціально-психологічного клімату серед особового складу;

- *психологічна корекція* – передбачає організований психологічний вплив на військовослужбовців, які мають відхилення від соціальної або психічної норми, з метою усунення несприятливих психічних утворень та формування у них якостей, необхідних для військової служби;

- *психологічна реабілітація* – передбачає відновлення втрачених (порушених) психічних функцій, відновлення (корекцію) самооцінки і соціального статусу військовослужбовців із психічними розладами, бойовими травмами і каліцтвами;

- *психологічний відбір та розстановка кадрів* – передбачає розробку професіограм на кожен військову спеціальність, оптимізацію системи проведення професійного психологічного відбору на споріднену групу військових професій; проведення необхідних заходів професійного психологічного відбору; надання висновку про професійну придатність кожного військовослужбовця (до навчання, перепідготовки тощо); комплектування військових підрозділів (крім вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів);

- *просвітницько-пропагандистський* – передбачає формування та розвиток професійно важливих психологічних знань, умінь та навичок військовослужбовців з метою забезпечення їх психологічної готовності до виконання бойових завдань, оптимальної працездатності та психологічної стійкості до негативного впливу психогенних чинників бойових дій; навчання керівного складу формам і методам психолого-педагогічного впливу на підлеглих в інтересах виконання

визначених завдань, підвищення загальної психологічної культури військовослужбовців;

- *дослідницький напрям* – передбачає сприяння у проведенні наукових досліджень у галузі психології та впровадження їх результатів у практичну діяльність;

- *психологічна експертиза* – передбачає оцінку відповідності (адекватності) методичних підходів поставленим завданням психологічного забезпечення.

Основними завданнями психологічної служби Збройних сил України є психологічне забезпечення виконання завдань за призначенням військами (силами) та психологічне супроводження військово-професійної діяльності персоналу Збройних сил України, які включають:

- моніторинг, аналіз, оцінку та прогнозування розвитку чинників, що впливають на ефективність діяльності особового складу під час виконання завдань за призначенням;

- підтримання та розвиток психологічної стійкості особового складу, налаштування на безумовне виконання завдань за різних умов обстановки;

- надання психологічної допомоги військовослужбовцям, які її потребують, внаслідок дії психотравмуючих чинників військово-професійної діяльності;

- організація професійно-психологічного відбору особового складу, оцінку психологічної придатності окремих військовослужбовців, екіпажів (розрахунків) до виконання завдань за призначенням (крім вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів);

- організація та керівництво системою психологічної підготовки особового складу з урахуванням особливостей професійної діяльності за видами (родами) військ, здійснення її методичного забезпечення;

- апробація та впровадження тренінгових технологій щодо формування та розвитку у військовослужбовців відповідних професійно важливих психологічних якостей, необхідних для виконання завдань за призначенням;

- психологічна допомога особовому складу під час ведення бойових (навчально-бойових) дій та повсякденної діяльності;

- вивчення соціально-психологічного клімату у військових колективах з метою визначення основних чинників, що впливають на діяльність особового складу та надання консультативної допомоги та пропозицій до управлінських рішень керівникам усіх рівнів;
- індивідуальна та групова консультативна робота з членами сімей військовослужбовців;
- здійснення організаційних та методичних заходів щодо посилення впливу психологічного забезпечення на досягнення позитивних результатів службової діяльності;
- надання методичної допомоги командирам (начальникам) усіх рівнів щодо створення ефективної системи забезпечення психологічної надійності та психологічної стійкості особового складу;
- організація психологічної реабілітації особового складу;
- проведення психопрофілактичної роботи, спрямованої на зміцнення та відновлення відповідного позитивного психічного стану військовослужбовців та працівників Збройних сил України, запобігання виникненню дезадаптації;
- формування та підтримка стійкої мотивації особового складу до виконання завдань за призначенням.

Незважаючи на певні позитивні результати в психологічній роботі у військах (силах), було б перебільшенням стверджувати, що всі питання психологічного забезпечення вже вирішені. Час вимагає прискорення розробки сучасних напрямів психологічного забезпечення різних видів військово-професійної діяльності.

2.1.4. Психологічна служба Державної служби України з надзвичайних ситуацій

Своєрідне місце серед психологічних служб займає психологічна служба Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС). ДСНС створювалася як самостійне міністерство, потім входила до складу Міністерства внутрішніх справ, Міністерства оборони України. На сьогодні вона знову організаційно підпорядкована МВС України на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 р. № 878 «Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України».

У загальному вигляді психологічна служба ДСНС України забезпечує соціальний і психологічний супровід працівників-рятувальників та населення, що потрапило в зону надзвичайної ситуації.

Психологічна служба ДСНС України – це сукупність відділів, секторів та посад, що складають єдину систему, основу якої становлять фахівці у сфері практичної психології і соціальної педагогіки. Діяльність працівників психологічної служби зосереджена на:

- вивченні впливу екстремальних ситуацій на психічні функції людини;
- розробці рекомендацій щодо запобігання несприятливих впливів;
- вивченні роботи рятувальників з метою максимальної адаптації технології для людських розумових здібностей;
- виявленні психологічних причин і передумов помилок в умовах ризику та розробці заходів щодо їх запобігання;
- вивченні особистісних якостей, які сприяють успішному виконанню професійних завдань;
- відборі претендентів на вакантні посади та визначенні того, наскільки рятувальники є кваліфікованими для професійної діяльності;
- вдосконаленні процедури навчання на спеціалізованих тренінгових заняттях.

Як зазначається в п. 4.15 Положення про ДСНС України (затвердженого постановою Кабінетом Міністрів України від 16 грудня 2015 р. № 1052) ДСНС відповідно до покладених на неї завдань організовує та здійснює заходи з професійної підготовки особового складу органів і підрозділів цивільного захисту та психологічного захисту населення у разі загрози надзвичайних ситуацій.

Психологічне забезпечення є важливою складовою державної політики у сфері цивільного захисту. Психологи відіграють провідну роль у забезпеченні надійності персоналу – здійснюють професійно-психологічний відбір на службу (навчання), психологічне супроводження службової діяльності, вивчення соціально-психологічного клімату в підрозділах, заходи первинної психопрофілактики тощо. Вони також залучаються до ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій.

Професійна діяльність психолога у галузі безпеки життєдіяльності часто супроводжується роботою в екстремальних умовах. Існують два види психологічних реакцій людини в кризових ситуаціях. Перші виражаються в універсальній реакції – психологічному стресі – виникненні психічної напруги, що викликає загальну мобілізацію можливостей психіки і організму, необхідну для подолання труднощів. Другі – в реакції, яка в точності відповідає своєрідності певної екстремальної ситуації – адекватні їй психічні процеси і стани, думки, міркування, почуття, вольові процеси, вчинки, дії, прийоми. Ті й інші, залежно від свого характеру, можуть сприяти успіху діяльності в екстремальних ситуаціях чи перешкоджати їй.

За недостатньої готовності до діяльності в екстремальних умовах у рятувальників спостерігаються перенапруження, розгубленість, нерішучість, втрата самоконтролю та самоуправління, страх, нерозуміння обстановки, пониження кмітливості, винахідливості, спостережливості, роботи пам'яті, швидкості реакцій, виникнення помилок та ін.

Психологічна служба включає психологів територіальних органів управління, спеціальних регіональних центрів швидкого реагування, підрозділів центрального підпорядкування та навчальних закладів системи ДСНС України і функціонує на підставі: Кодексу цивільного захисту України (в ст. 38 зазначено, що серед завдань і основних заходів у сфері цивільного захисту ДСНС України здійснює психологічний захист населення. Заходи психологічного захисту населення спрямовані на зменшення та нейтралізацію негативних психічних станів і реакцій серед населення у разі загрози та виникнення надзвичайних ситуацій); наказу МНС України «Про затвердження Інструкції про порядок поглибленого обстеження кандидатів на керівні посади територіальних органів управління МНС України та Методичних рекомендацій з вивчення соціально-психологічного клімату в колективах апаратів і підрозділів МНС України» від 3 грудня 2003 р. № 466; наказу МНС України «Про затвердження Положення про кабінет психологічного розвантаження особового складу державної пожежної охорони» від 10 квітня 2003 р. № 183; наказу МНС України «Про затвердження Інструкції з організації

психологічного забезпечення службової діяльності аварійно-рятувальних служб» від 23 лютого 2004 р. № 89; наказу МНС України «Про створення позаштатних мобільних груп екстреної психологічної допомоги МНС» від 27 лютого 2008 р. № 148; наказу Міністерства охорони здоров'я «Порядок надання психологічної підтримки постраждалим при надзвичайній ситуації» від 16 червня 2014 р. № 398; наказу МВС України «Про затвердження Порядку психологічного забезпечення в Державній службі України з надзвичайних ситуацій» від 31 серпня 2017 р. № 747.

На сьогодні *основними складовими психологічного забезпечення діяльності ДСНС є:*

- професійно-психологічний відбір кандидатів на службу цивільного захисту, роботу (для рятувальників) до органів і підрозділів цивільного захисту, навчання до навчальних закладів ДСНС України;

- психологічна підготовка осіб рядового і начальницького складу;

- психологічний супровід осіб рядового і начальницького складу рятувальників під час виконання завдань за призначенням;

- вивчення соціально-психологічного клімату у колективах органів і підрозділів цивільного захисту;

- здійснення заходів психопрофілактики, надання психологічної допомоги, проведення заходів психологічного відновлення осіб рядового і начальницького складу, рятувальників та працівників;

- надання безоплатної екстреної психологічної допомоги постраждалим унаслідок надзвичайних ситуацій.

Психологічне забезпечення діяльності персоналу ДСНС України здійснюється в повсякденних умовах та в умовах надзвичайної ситуації. У повсякденних умовах воно включає: професійну орієнтацію, професійно-психологічний відбір на службу та навчання, психологічне супроводження молодих фахівців, визначення можливості кваліфікаційного росту (просування по службі), підтримання оптимального рівня соціально-психологічного клімату в колективах та забезпечення психологічної готовності до виконання завдань за призначенням (індивідуальна та групова робота). В умовах надзвичайної

ситуації – прогнозування виникнення відстрочених стресових реакцій та надання рекомендацій щодо оптимального режиму роботи та своєчасне надання психологічної допомоги як постраждалим, так і працівникам ДСНС України.

Враховуючи особливості діяльності працівників підрозділів ДСНС України, стає очевидним, що при виконанні своїх професійних обов'язків їм доводиться досить часто зустрічатись (серед населення) з великою кількістю психологічних травм. В свою чергу не до кінця усунені посттравматичні стресові розлади постраждалих у надзвичайних подіях обумовлюють у подальшому негативні соціальні та матеріальні наслідки.

Важливою складовою діяльності психологів є соціально-педагогічний патронаж. Він спрямований на надання соціально-педагогічної допомоги незахищеним категоріям (в першу чергу внутрішньо переміщеним особам із зони ООС), з метою адаптації до нових соціальних умов та подолання різноманітних труднощів.

Організаційно-методичне керівництво, координацію та контроль психологічного забезпечення в органах і підрозділах цивільного захисту здійснює Центр психологічного забезпечення підрозділів оперативно-рятувальної служби цивільного захисту.

Завданнями Центру є:

- розроблення документів з питань психологічного забезпечення діяльності персоналу ДСНС України та захисту населення;
- організація професійної орієнтації і професійно-психологічного відбору кандидатів на службу (навчання) до органів і підрозділів ДСНС України;
- організація психологічного супроводження службової діяльності персоналу органів і підрозділів цивільного захисту та психолого-педагогічне супроводження навчально-виховного процесу у навчальних закладах ДСНС;
- вивчення соціального-психологічного клімату персоналу ДСНС та надання консультативної допомоги керівникам усіх рівнів щодо ефективних методів психологічного впливу на підлеглих;
- організація та координація психопрофілактичної роботи з персоналом ДСНС України;

- забезпечення належного рівня психологічної готовності персоналу до службової діяльності;
- участь у перевітках органів і підрозділів цивільного захисту з питань організації та проведення психологічного забезпечення;
- організація та надання екстреної психологічної допомоги постраждалому внаслідок надзвичайних ситуацій населенню та персоналу ДСНС України;
- організація і проведення навчання населення щодо поведінки та дій у разі загрози чи виникнення надзвичайної ситуації (розробка навчально-методичних посібників, проведення семінарів, тренінгів, лекцій тощо);
- аналіз й узагальнення стану психологічного забезпечення службової діяльності органів і підрозділів цивільного захисту та передового досвіду.

Для належного кадрового забезпечення психологічної служби ДСНС з 2005 року здійснюється підготовка фахівців у Національному університеті цивільного захисту України, Львівському державному університеті безпеки життєдіяльності.

Психологічна служба Національного університету цивільного захисту бере свій початок з 2003 р. У той час наказом МНС України від 12 серпня 2003 р. № 276 відділення виховної та соціально-психологічної роботи Академії пожежної безпеки України реорганізовано у два відділення: відділення психологічного забезпечення та відділення виховної роботи. А у 2009 році відділення психологічного забезпечення реорганізовано в сектор психологічного забезпечення. Сектор психологічного забезпечення є самостійним управлінським підрозділом університету. Сектор здійснює психологічне забезпечення службової діяльності та навчально-виховного процесу в університеті, професійно-психологічний відбір на службу та навчання та ін. Психологи сектору психологічного забезпечення входять до позаштатної мобільної групи екстреної психологічної допомоги ДСНС України.

2.2. Психологічна служба у правоохоронній сфері

Як вже зазначалося, у правоохоронній сфері психологічна служба функціонує у Державній кримінально-виконавчій службі, Державній прикордонній службі, Національній гвардії та Національній поліції.

2.2.1. Психологічна служба Державної кримінально-виконавчої служби

За час свого існування цей правоохоронний орган спеціального призначення неодноразово змінював назву та статус. За часів СРСР на рівні Головного управління вона входила до складу Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) та Міністерства внутрішніх справ (МВС). За обсягом та номенклатурою продукції, яка випускалася виправними установами, служба входила до чільної п'ятірки міністерств та відомств Радянського Союзу.

У незалежній Україні служба функціонувала спочатку як складова МВС, надалі як самостійний Державний департамент з питань виконання кримінальних покарань, а потім як Державно-пенітенціарна служба. У 2016 році вона трансформована у Державну кримінально-виконавчу службу і підпорядкована Міністерству юстиції України.

Психологічна служба ДКВС серед правоохоронних органів створена історично першою як за часів СРСР, так і у незалежній Україні. Тривалий час пенітенціарні психологи мали один об'єкт своєї діяльності – засудженого, групу, мікросередовище засуджених у масштабах установи, – та надавали відповідні рекомендації персоналу установ щодо вирішення широкого кола питань (атестація засуджених, призначення на виробничі, господарчі та інші посади, спонукання до визнання вини, каяття та співробітництва, протидія негативним традиціям у середовищі засуджених та ін.). Лише в останні роки існування СРСР ще одним об'єктом діяльності став пенітенціарний працівник та члени його сім'ї. Пізніше, за наявності кількох психологів в установі, відбулася певна спеціалізація за об'єктом діяльності.

На відміну від більшості практичних психологів, які працюють у галузях освіти, політики, сімейно-родинних стосунків і мають певну об'єктно-функціональну спеціалізацію, діяльність психолога ДКВС носить більш універсальний характер. Це обумовлює підвищені вимоги до загальної та спеціальної професійної компетентності, життєвого досвіду, техніко-інструментальної оснащеності.

Метою діяльності психолога ДКВС стосовно засудженого є спонукання його до визнання вини та каяття за вчинений

злочин, надання підтримки у збереженні себе як особистості, сприяння безпечній поведінці у середовищі засуджених та ресоціалізації. При взаємодії необхідно враховувати індивідуально-типологічні, характерологічні та кримінально-психологічні особливості засудженого, а також його вік та стать і роздільне відбування покарання за цими ознаками та пов'язані з цим різноманітні форми девіантної поведінки. Метою діяльності психолога стосовно пенітенціарного персоналу є підвищення його психологічної компетентності та захищеності до рівня, що забезпечує ефективне виконання функціональних обов'язків, сприяння професійному і загальноособистісному розвитку, попередження та корекція негативних наслідків виконання діяльності та перебування у середовищі засуджених. В першу чергу слід враховувати професійну деформацію та професійне вигорання, втрату адекватної мотивації діяльності, соціо професійну ізоляцію, окремі форми девіантної поведінки.

Нормативно-правову базу функціонування Державної кримінально-виконавчої служби (ДКВС) утворюють:

1. Кримінально-виконавчий кодекс України.
2. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Державну пенітенціарну службу України» від 2 липня 2014 р. № 225. В ній зазначено, що одним з основних завдань ДПтС є організація проведення соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими, залучення до її проведення представників релігійних і благодійних організацій, громадських об'єднань, творчих спілок, фізичних осіб.

3. Наказ Міністерства юстиції України «Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими» від 4 листопада 2013 р. № 2300/5 видано з метою нормативного забезпечення процесу організації соціально-виховної та психологічної роботи з особами, засудженими до позбавлення та обмеження волі. Наказ затверджує також деякі додаткові документи:

- «Типові посадові обов'язки психолога установи виконання покарань та слідчого ізолятора». В них зазначено, що психолог установи виконання покарань та слідчого ізолятора входить до складу соціально-психологічної служби установи, на нього покладено виконання завдань щодо вивчення засуджених

та осіб, взятих під варту, з метою зменшення негативного впливу на особистість від перебування в умовах ізоляції від суспільства.

- «Положення про відділення соціально-психологічної служби». Відділення соціально-психологічної служби як основна організаційна ланка у структурі установи виконання покарань створюється для безпосереднього забезпечення оптимальних соціально-психологічних умов відбування покарання та проведення із засудженими соціально-виховної роботи для досягнення мети їх виправлення і ресоціалізації.

- «Положення про дільницю карантину, діагностики і розподілу засуджених». Дільниця карантину, діагностики і розподілу засуджених створюється у виправній, виховній колонії з метою первинного психолого-педагогічного вивчення особистості новоприбулих засуджених, їх повного медичного та психологічного обстеження для виявлення інфекційних, соматичних і психічних захворювань, відхилень та деяких психологічних особливостей.

4. Наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань «Про затвердження Положення про психолога установи виконання покарань та слідчого ізолятора» від 5 червня 2007 року № 145. Наказ містить основні завдання, функції, права, обов'язки психолога та документування діяльності психолога установи виконання покарань та слідчого ізолятора.

5. Наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань «Положення про психологічну службу установ покарання» від 17 березня 2000 р. № 33.

Цим положенням було визначено специфіку діяльності пенітенціарного психолога, основні види та напрямки його діяльності з врахуванням особливостей об'єкта впливів. Визначено головні завдання, обов'язки психолога виправної колонії та функції психологічної служби системи виконання покарань.

У цьому положенні зазначено, що психологічна служба є складовою частиною соціально-психологічної служби. Комплектування її посад проводиться лише з фахівців, які мають базову психологічну або педагогічну освіту. Психологічна служба установ виконання покарань підпорядковується регіональним управлінням та відділам соціально-психологічної

роботи в області. Загальне керівництво соціально-психологічною службою забезпечує управління виховної та соціально-психологічної роботи Державного департаменту України з питань виконання покарань, до складу якого входить відділ організації психологічної роботи зі спецконтингентом.

Психолог ДКВС України має широке коло *обов'язків*:

- вивчає засуджених, які щойно прибули, використовуючи сучасні психологічні методики;
- розробляє рекомендації начальникам соціально-психологічних відділень щодо складання індивідуальної програми соціально-психологічної роботи із засудженими;
- виявляє осіб з підвищеною психологічною напруженістю, схильних до проявів внутрішньої та зовнішньої агресії;
- сприяє психіатру у виявленні засуджених з відхиленнями психічного розвитку;
- виявляє соціально-психологічні особливості засуджених, які впливають на оперативну обстановку в УВП (малі групи, їх структуру, соціальні ролі, психологічні особливості лідерів, традиції та звичаї, настрої, мікроклімат);
- надає рекомендації персоналу щодо профілактики міжособових та міжгрупових конфліктів серед засуджених;
- проводить індивідуальні та групові заняття з психологічної корекції психотравмуючих реакцій засуджених;
- бере участь у роботі щодо підготовки засуджених до життя на волі, організує психологічну підготовку засуджених, які звільняються;
- взаємодіє з виробничими службами в добиранні засуджених на посади та професії, пов'язані з підвищеними вимогами до особи та ділових якостей;
- організує та проводить заняття у школі педагогічної майстерності персоналу, консулює його з окремих психологічних питань.

Основними функціями психолога установи є:

- *психодіагностична* – вивчення й узагальнення особистісних та групових характеристик засуджених та осіб, узятих під варту, спрямовані на визначення індивідуально-психологічних особливостей їхньої поведінки та встановлення наявності у них тих чи інших психологічних якостей, виявлення

серед засуджених та осіб, узятих під варту, тих, які потребують підвищеного контролю з боку персоналу ДКВС;

- *прогностична* – оцінка перспектив розвитку особи, прогнозування можливої індивідуальної і групової поведінки засуджених та осіб, узятих під варту, на основі виявлених особистісних, характерологічних якостей та наявної соціально-психологічної обстановки;

- *профілактична* – попередження, виявлення та усунення особистісних і групових негативних психологічних явищ, що виникають внаслідок перебування особи в ізоляції від суспільства; надання психологічної допомоги засудженим та особам, узятим під варту, а також персоналу ДКВС;

- *корекційна* – цілеспрямоване досягнення позитивних змін психічних станів, особливостей поведінки засуджених та осіб, узятих під варту;

- *консультативна* – надання рекомендацій персоналу ДКВС щодо роботи з групами та окремими особами, попередження негативних явищ та формування позитивного соціально-психологічного клімату в середовищі засуджених та осіб, узятих під варту;

- *просвітницька* – поширення психологічних знань серед персоналу ДКВС України, засуджених та осіб, узятих під варту, підвищення рівня їх психологічної культури;

- *дослідницька* – сприяння у проведенні наукових досліджень у галузі психології і педагогіки та впровадженні їх результатів у практичну діяльність.

На сьогодні психологічна служба ДКВС є однією з найбільш потужних за штатною чисельністю, професійною підготовкою фахівців, накопиченим досвідом роботи. Вона бере активну участь у різноманітних програмах міжнародного співробітництва.

2.2.2. Психологічна служба Державної прикордонної служби України

Державна прикордонна служба України (ДПСУ) є ще одним правоохоронним органом, в якому функціонує повноцінна психологічна служба. За часів СРСР прикордонна служба у вигляді прикордонних військ входила до Комітету державної безпеки, у складі якого виконувала завдання щодо

охорони державного кордону та недопущення незаконного проникнення осіб на територію Радянського Союзу. Служба в прикордонних військах вважалася однією з найбільш престижних, а її вихованці успішно поповнювали лави міліції, окремих підрозділів КДБ, інших правоохоронних органів.

За період незалежності України ДПСУ декілька разів змінювала свій статус. На сьогодні ДПСУ є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ (Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України» від 28 жовтня 2015 р. № 878).

У 2003 році наказом Державного комітету у справах охорони державного кордону України № 340 «Про затвердження Концепції психологічного забезпечення діяльності Прикордонних військ України та Положення про психологічну службу Прикордонних військ України» було створено психологічну службу прикордонного відомства.

Необхідність створення психологічної служби обґрунтовувалась потребою розгортання системи вивчення та аналізу психологічних чинників, які впливають на ефективність оперативно-службової діяльності персоналу, стан дисципліни та правопорядку; створення системи моніторингу психологічного стану персоналу; надання прикордонникам та членам їх сімей психологічної допомоги; проведення заходів психологічної просвіти військовослужбовців; здійснення психологічного забезпечення управлінської діяльності керівного складу органів та підрозділів; психологічного забезпечення усього циклу кадрової роботи тощо.

Психологічне забезпечення діяльності особового складу ДПСУ – це система узгоджених, цілеспрямованих заходів, які ґрунтуються на досягненнях сучасної психологічної науки і проводяться для забезпечення ефективної оперативно-службової і повсякденної діяльності особового складу, його психологічної готовності до виконання завдань за призначенням, збереження психічного здоров'я прикордонників та членів їх сімей.

Психологічне забезпечення діяльності персоналу ДПСУ включає такі складові:

– психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності персоналу, що передбачає моніторинг психологічного

стану особового складу, соціально-психологічного клімату в колективах підрозділів, психологічну профілактику негативних станів та ненормативної поведінки персоналу, які виникають внаслідок виконання службових завдань та дій зовнішніх чинників і умов служби, здійснення психокорекційних заходів;

– психологічне забезпечення діяльності з підтримання правопорядку та дисципліни включає в себе визначення соціально-психологічних та індивідуально-психологічних передумов порушень дисциплінарних норм, застосування відповідних профілактичних заходів, профілактику та попередження професійних деформацій персоналу, психокорекцію девіантної поведінки;

– психологічне забезпечення кадрової роботи включає в себе здійснення професійного психологічного відбору персоналу, психологічний моніторинг посадових осіб кадрового резерву, надання відповідних рекомендацій, проведення професіографічної роботи;

– психологічне забезпечення соціальної роботи з військовослужбовцями, працівниками та членами їх сімей включає проведення консультування вказаних осіб, поширення психологічних знань серед прикордонників та членів їх сімей, забезпечення збереження психічного здоров'я громадян.

Для реалізації вказаних складових у прикордонному відомстві була створена відповідна психологічна служба, яка включала такі підрозділи та посади:

– відділ психологічного забезпечення управління по роботі з персоналом Департаменту по роботі з особовим складом Адміністрації ДПСУ;

– офіцери-психологи регіональних управлінь ДПСУ;

– офіцери-психологи управлінь прикордонних загонів, загонів морської охорони, центрів підготовки молодших спеціалістів, органів забезпечення;

– відділ психологічного забезпечення та професійно-психологічного відбору Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, психологи навчальних факультетів;

– регіональні кабінети професійно-психологічного відбору.

Основними напрямками діяльності психологічної служби ДПСУ є:

• діагностика – соціальне, психолого-педагогічне та професійно-психологічне обстеження персоналу, моніторинг

психогенних чинників оперативно-службової діяльності персоналу, змісту та умов індивідуального розвитку персоналу та службової діяльності колективів підрозділів, визначення психологічної інформації, умов більш ефективного застосування персоналу, виявлення причин, що ускладнюють виконання службових обов'язків;

- профілактика – своєчасне запобігання негативним психогенним впливам на психологічний стан персоналу та якість оперативно-службової діяльності, професійним деформаціям, дисциплінарним порушенням, виникненню конфліктів та проблем у колективах підрозділів, виникненню конфліктних ситуацій під час виконання завдань за призначенням;

- психологічна експертиза – моніторинг, аналіз та оцінка впливу чинників оперативно-службової діяльності персоналу, чинників, які пов'язані з індивідуальними психологічними характеристиками персоналу, структури й змісту взаємодії у колективах підрозділів, соціально-психологічними характеристиками управлінської діяльності посадових осіб органів та підрозділів, побутових, соціальних та інших чинників на психологічний стан персоналу та ефективність охорони державного кордону;

- психологічна прогностика – розроблення, апробація та застосування моделей індивідуальної поведінки посадових осіб, групової динаміки колективу підрозділу в різних умовах оперативно-службової діяльності, проектування змісту і напрямів індивідуального професійного розвитку персоналу та складання на цій основі моделей поведінки персоналу під час охорони державного кордону, визначення тенденцій розвитку групової динаміки в підрозділах;

- соціально-психологічна реабілітація – надання соціально-психологічної допомоги посадовим особам, що постраждали внаслідок виконання завдань за призначенням, мають професійну деформацію, перенесли тяжкі хвороби, гострі стреси, перебувають у кризовій життєвій ситуації тощо;

- психолого-педагогічна корекція – здійснення психолого-педагогічних заходів для усунення відхилень в індивідуальному професійному розвитку та поведінці персоналу під час виконання службових завдань, запобігання негативним змінам групової динаміки у підрозділах, формування моделей

індивідуальної та групової поведінки, адекватних умовам та завданням професійної діяльності персоналу, подолання розвитку суїцидальних ситуацій, девіантної поведінки, алкоголізму, наркоманії;

- консультативно-методична допомога – здійснення інформаційної підтримки всіх суб'єктів психологічного забезпечення в інтересах належної ефективності охорони державного кордону, навчання, виховання, професійного та особистісного розвитку персоналу, допомога керівному складу органів та підрозділів у оцінці психологічного стану та службово-професійної придатності персоналу; консультативна допомога посадовим особам з питань, не пов'язаних з їх професійною діяльністю;

- психологічна просвіта – формування та розвиток професійно важливих психологічних знань, умінь та навичок персоналу з метою забезпечення його психологічної готовності до виконання завдань з охорони державного кордону, оптимальної працездатності та психологічної стійкості до негативного впливу психогенних чинників оперативно-службової діяльності; навчання керівного складу формам і методам психолого-педагогічного впливу на підлеглих в інтересах охорони державного кордону, підвищення загальної психологічної культури персоналу.

До організаційної структури психологічної служби ДПСУ входять: підрозділ психологічного забезпечення Департаменту по роботі з особовим складом Адміністрації ДПСУ; посадові особи психологічного фаху (психологи) підрозділів по роботі з персоналом регіональних управлінь ДПСУ; посадові особи психологічного фаху (психологи) підрозділів по роботі з персоналом органів; посадові особи психологічного фаху (психологи) відділів прикордонної служби.

За організацію, проведення та ефективність психологічного забезпечення відповідають: в Адміністрації ДПСУ – заступник директора Департаменту по роботі з особовим складом – начальник управління по роботі з персоналом; у регіональному управлінні ДПСУ – заступник начальника регіонального управління по роботі з особовим складом; в органі – заступник начальника органу по роботі з особовим складом.

Комплектування посад психологів в органах Державної прикордонної служби України здійснюється за рахунок офіцерів-випускників вищих навчальних закладів України, призначення на посади цивільних працівників, а також шляхом додаткової фахової підготовки діючих офіцерів. Професіоналізація кадрів психологічної служби забезпечується завдяки підготовці офіцерів у регіональних вищих навчальних закладах, що акредитовані для надання професійної психологічної освіти, та випускників Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Штатна чисельність психологів в ДПСУ визначається з розрахунку: один фахівець не більше ніж на п'ятсот посадових осіб органу.

Науково-методичне забезпечення діяльності суб'єктів психологічного забезпечення ДПСУ спрямоване на: проведення заходів психологічного забезпечення; розроблення методологічних і теоретичних основ організації та проведення психологічного забезпечення, програм, рекомендацій, форм, методів і засобів психологічного забезпечення, їх експертну оцінку; проведення досліджень з проблем психологічного забезпечення діяльності персоналу органів; підготовку навчальних і методичних посібників, інформаційно-довідкових матеріалів з психологічного забезпечення діяльності персоналу органів; обґрунтування перспектив розвитку психологічного забезпечення.

Психологічною службою прикордонного відомства встановлено тісні професійні контакти з провідними державними психологічними установами. Ця співпраця дозволяє оперативно здійснювати методичну експертизу та ліцензування діяльності психологів відомства, проводити заходи удосконалення професійної підготовки психологів.

Так, на сьогодні, розроблена та впроваджена методика визначення та оцінки соціально-психологічних чинників, що впливають на ефективність службової діяльності персоналу під час охорони державного кордону. Також розроблено та впроваджено ряд методик та практичних рекомендацій щодо психологічного забезпечення діяльності з охорони державного кордону, зокрема:

- методичні рекомендації щодо підбору та комплектування особовим складом прикордонних нарядів;

- рекомендації щодо психологічного забезпечення діяльності персоналу органів та підрозділів морської охорони;
- система застосування прикордонниками методів психологічної самоактивізації, самоконтролю та регуляції психологічних станів під час виконання службових завдань.

Створено та впроваджено методикау проведення комплексного соціально-психологічного обстеження підрозділу ДПСУ. За експертними оцінками, достатньо ефективно функціонує система роботи з персоналом, що потребує надання індивідуальної соціально-психологічної допомоги. Для забезпечення цієї роботи у 2006–2007 роках було створено та укомплектовано двадцять шість регіональних кабінетів, які також здійснюють професійний відбір персоналу.

Психологічна служба ДПСУ за відносно нетривалий період існування досягла помітних успіхів, здобула визнання серед рядових працівників та підтримку з боку керівного складу.

2.2.3. Психологічна служба Національної гвардії України

Національна гвардія України (НГУ) є достатньо своєрідним правоохоронним органом за змістом та особливостями своєї діяльності. Ця діяльність, з одного боку, включає елементи, які споріднюють її з діяльністю Збройних Сил, а з іншого боку, з діяльністю Національної поліції, і при цьому має власну специфіку. У багатьох країнах Європи та Америки функціонують під різними назвами органи, аналогічні Національній гвардії України, зокрема: Національна гвардія США, Служба карабінерів Італії, Національна жандармерія Франції та ін. Безпосереднім попередником НГУ є внутрішні війська.

Психологічна служба у внутрішніх військах МВС України була створена в 2001 році, до штатів з'єднань та військових частин були введені посади офіцерів-психологів, визначені завдання, функції та напрями психологічного супроводу службово-бойової діяльності. Відповідно до Закону України «Про Національну гвардію України» від 12 березня 2014 р. № 876-VII внутрішні війська МВС України були реформовані у військове формування з правоохоронними та службово-бойовими функціями – Національну гвардію України. В тому ж році на базі внутрішніх військ МВС України було відновлено психологічну службу НГУ.

Система керівництва психологічної служби НГУ призначена для організації і всебічного забезпечення діяльності посадових осіб, які вирішують основні завдання психологічної служби. Керівництво психологічної служби забезпечує:

- розробку нормативно-правової бази психологічної служби;
- визначення структури, штатної чисельності й обов'язків посадових осіб психологічної служби;
- визначення цілей психологічної служби, здійснення її планування;
- постановку завдань, організацію взаємодії суб'єктів психологічної служби, здійснення контролю й оцінки їхньої діяльності;
- підбір, навчання, розміщення кадрів;
- усебічне науково-методичне, матеріально-технічне, фінансове забезпечення діяльності суб'єктів і спеціалізованих підрозділів психологічної служби.

Загальну нормативно-правову базу діяльності психологічної служби НГУ утворюють:

- закони України;
- укази й розпорядження Президента України;
- постанови й розпорядження уряду України;
- накази й директиви Міністра внутрішніх справ, командувача НГУ.

Серед них слід, зокрема, назвати:

- Закон України «Про внесення змін до статті 11 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» щодо супроводження військовослужбовців при продовженні лікування у санаторно-курортних закладах» від 12 квітня 2016 р. № 1079-VIII;

- наказ МВС України «Про затвердження Положення про психологічне забезпечення в Національній гвардії України» від 8 грудня 2016 р. № 1285;

- наказ МВС України «Про затвердження Норм належного майна підрозділів психологічної служби в Національній гвардії України» від 14 січня 2019 р. № 10.

У цих документах викладено загальні вимоги до організації і проведення заходів психологічної роботи, визначено обов'язки й права її суб'єктів, викладено головні

завдання та зміст науково-методичного, матеріально-технічного, фінансового забезпечення.

Під професійною діяльністю психолога НГУ слід розуміти систему взаємозалежних методів, способів і засобів, які застосовуються для вивчення психологічних особливостей військовослужбовців і цивільного персоналу, військових колективів, психологічних факторів військово-професійного середовища та їхнього вдосконалення з метою підвищення ефективності військової діяльності і збереження психічного здоров'я військовослужбовців та членів їх родин.

Основними завданнями служби психологічного забезпечення НГУ є:

- організація та проведення професійно-психологічного відбору кандидатів для проходження військової служби в НГУ, участі в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки в складі національного персоналу або національного контингенту, навчання у вищих військових навчальних закладах (навчальних військових частинах (центрах)), військовослужбовців перед призначенням на вищі посади;

- організація та проведення професійно-психологічної підготовки особового складу з урахуванням специфіки та умов виконання завдань служби;

- упровадження новітніх психологічних і психотренінгових технологій, зокрема за напрямками службово-бойової діяльності, у тому числі із застосуванням комп'ютерної техніки (автоматизованих психодіагностичних комплексів, поліграфів, приладів зворотного біологічного зв'язку), для вивчення, оцінки і прогнозування професійної діяльності особового складу;

- проведення соціометричних та соціально-психологічних досліджень військових колективів, вивчення та моніторинг соціально-психологічного клімату у військових колективах, рейтингу і стилю керівництва посадових осіб та надання рекомендацій командирам (начальникам) щодо формування необхідного рівня їх сприйнятливості, згуртування колективу, створення обстановки високої вимогливості і взаємодопомоги;

- здійснення психологічного аналізу причин та умов травматизму, суїцидів (спроб суїцидів), загибелі особового складу НГУ та підготовка рекомендацій щодо їх попередження;
- проведення психопрофілактичної роботи, спрямованої на збереження, зміцнення і відновлення психологічної безпеки та психологічного здоров'я особового складу, попередження виникнення соціально-психологічної та особистісної дезадаптації;
- виконання комплексу заходів психологічної допомоги, підтримки та реабілітації військовослужбовців, які постраждали внаслідок дії службово-бойових стрес-чинників, перебували в екстремальних (бойових) умовах, застосовували зброю на ураження;
- надання допомоги командирам (начальникам) військових частин з питань створення ефективної системи підтримання психологічної готовності, стійкості та надійності особового складу для виконання службово-бойових завдань.

До функцій психологічного забезпечення НГУ можна віднести:

- комплексне планування заходів психологічного забезпечення службово-бойової діяльності з'єднань, військових частин і підрозділів НГУ;
- надання практичних рекомендацій керівному складу управлінь територіальних командувань, з'єднань і військових частин із психологічних аспектів роботи з особовим складом;
- психологічне супроводження інновацій, що впроваджуються у службово-бойову діяльність військовослужбовців НГУ;
- надання інформаційної, консультативної допомоги громадянам та особовому складу підрозділів НГУ у виборі професії або спеціальності військовослужбовця; участь у реалізації спеціальних цільових програм щодо створення позитивного іміджу воїна-правоохоронця для інформування різних верств населення з питань служби в НГУ і навчання у навчальних закладах НГУ, МВС України;
- здійснення заходів психологічного забезпечення службово-бойової діяльності з'єднань, військових частин і підрозділів НГУ відповідно до функціональних обов'язків;

- психологічне супроводження процесу адаптації військовослужбовців до нових умов службово-бойової діяльності;
- надання індивідуальної консультативної допомоги військовослужбовцям та членам їх сімей;
- надання психологічної допомоги військовослужбовцям НГУ після їх перебування в екстремальних ситуаціях;
- вивчення соціально-психологічного клімату у військових колективах, моніторингу громадської думки щодо якості роботи воїнів-правоохоронців та ступеня довіри до них, їх впливу на стан дисципліни і законності;
- визначення соціально-психологічного статусу військовослужбовців у системі службових відносин, їх психологічної сумісності та готовності до спільної професійної діяльності під час виконання окремих завдань службово-бойової діяльності (при формуванні варт, спеціальних груп, нарядів тощо);
- запровадження психологічних прийомів професійного спілкування під час здійснення службово-бойової діяльності, його особливостей при реалізації окремих заходів і методів; розроблення нових моделей професійного спілкування військовослужбовців у звичайних та екстремальних оперативнотактичних ситуаціях;
- упровадження в повсякденну діяльність військовослужбовців психологічних технологій нейтралізації негативного впливу на них кримінальних об'єктів під час виконання службових обов'язків і поза службою;
- проведення опитувань під час професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в НГУ і навчання у вищих навчальних закладах НГУ та МВС України, при здійсненні професійно-психологічного відбору в разі переміщення військовослужбовців по службі та на вищу посаду, участь у роботі атестаційних комісій управлінь територіальних командувань, з'єднань та військових частин з цих питань;
- сприяння підвищенню рівня психологічної культури військовослужбовців НГУ та психологічної компетентності командирів (керівників);
- підготовка експертних висновків щодо атестування офіцерів, визначення можливостей їх кваліфікаційного

зростання при формуванні резерву на висунення згідно з кваліфікаційними характеристиками посади;

- визначення психологічних причин конфліктних ситуацій та емоційних зривів, що виникають у військовослужбовців під час службово-бойової діяльності, запобігання цим проявам та надання індивідуальної консультативної допомоги особовому складу у сфері службових взаємовідносин;

- своєчасне виявлення в особового складу ознак відхилень поведінки, здійснення з ними психокорекційних заходів і за необхідності направлення таких військовослужбовців для здійснення поглибленої психопрофілактики;

- надання консультативної допомоги військовослужбовцям з питань взаємодії з різними верствами населення, представниками засобів масової інформації.

До основних видів і методів діяльності психолога НГУ відносяться такі: *організаційно-методична робота, удосконалення професійної компетентності, психодіагностика, психологічна допомога.*

1. **Організаційно-методична робота** вирішує завдання планування й підготовки різного роду заходів, ведення документації, обробки отримуваної в процесі досліджень інформації, підготовки та вдосконалення необхідної для проведення заходів психологічної роботи матеріально-технічної бази, підготовки формалізованих документів (довідки, огляди, повідомлення) для надання їх посадовим особам, інструктування й навчання інших суб'єктів психологічної роботи (командирів, активу) практиці використання психологічних знань, а також безпосереднім діям при проведенні заходів психологічної роботи.

2. **Удосконалення професійної компетентності** передбачає як самостійне, так і спеціально організоване в різних формах вивчення новітніх відомостей із різних сфер психологічної науки й практики, поповнення й освоєння знань, умінь і навичок, необхідних для виконання професійних обов'язків і подальшого професійного зростання.

3. **Психодіагностика** являє собою комплекс заходів, які проводяться психологом з виявлення, вимірювання й оцінки індивідуально-психологічних особливостей особистості

військовослужбовця, соціально-психологічних характеристик діяльності військових колективів відповідно до наявних норм і критеріїв, а також чинники, що знижують ефективність службово-бойової діяльності, засобів бойової і психологічної підготовки, режиму життєдіяльності військовослужбовців.

Основними типами психодіагностичних ситуацій є:

- заходи професійного психологічного відбору й розподілу військовослужбовців за військовими спеціальностями, коли необхідно оцінити ступінь професійної придатності кандидата на військову службу;

- добровільне звернення військовослужбовця (членів його родини) до психолога, для виявлення причин психологічних проблем (утруднень) й визначення шляхів їхнього подолання;

- атестація посадових осіб і фахівців, коли виявляються й оцінюються їхні психологічні якості на предмет відповідності певній посаді або можливості навчання;

- обов'язкове обстеження (зокрема, обстеження прибулого молодого поповнення та виявлення психологічних чинників, що призводять до негативних дій, подій, аварій і т.п.), проведене за рішенням командування для отримання необхідної інформації;

- вивчення існуючих форм, засобів і методів бойової і морально-психологічної підготовки військовослужбовців з метою їх оптимізації в інтересах підвищення ефективності службово-бойової діяльності та збереження психічного здоров'я особового складу.

4. **Психологічна допомога** – це система заходів, які проводяться щодо попередження, пом'якшення або подолання різного роду психологічних ускладнень у військовослужбовців і членів їхніх родин.

Основні види і методи психологічної допомоги: психопрофілактика, психогігієна, психологічне консультування, психологічне навчання й освіта, психотерапія, психокорекція та психореабілітація.

Психопрофілактика і психогігієна – являють собою систему психолого-педагогічних та організаційних заходів, що сприяють попередженню різноманітних психологічних проблем і спрямовані на збереження психічного здоров'я

військовослужбовців, створення нормальних умов для їхньої життєдіяльності.

Психопрофілактичні заходи проводяться психологом НГУ у взаємодії з іншими посадовими особами і передбачають таке:

- виявлення й постановка на облік військовослужбовців, схильних до девіантної поведінки, а також осіб з низьким рівнем нервово-психічної стійкості;
- організація роботи кабінету психологічного розвантаження, навчання прийомам саморегуляції емоційно-вольових станів, спеціалізованим формам мобілізації щодо дій в екстремальних ситуаціях та відновлення психофізіологічних ресурсів;
- визначення психогігієнічного мінімуму для військовослужбовців у різних умовах службово-бойової діяльності;
- психогігієнічна оцінка комфортності середовища, аналіз режиму діяльності та відпочинку;
- прийом психологом військовослужбовців під час медичної диспансеризації, а також інші заходи.

Психологічне консультування – це вид психологічної допомоги, що полягає у роз'ясненні військовослужбовцю його психологічних труднощів, знятті психологічної напруженості, підвищенні його соціально-психологічної компетентності та сприянні у вирішенні складних особистісних проблем.

Психологічне навчання й освіта – являють собою комплекс заходів з формування знань про закономірності функціонування людської психіки, механізми виникнення негативних психічних станів, формування й удосконалення навичок психолого-педагогічної та управлінської діяльності, а також навичок психічної саморегуляції, побудови оптимальних форм взаємин і взаємодії з іншими людьми.

Психотерапія і психокорекція передбачають діяльність, спрямовану на ослаблення дії психотравмуючих чинників, відтворення гармонійних відносин військовослужбовця з навколишнім середовищем, його особистісне зростання, формування у нього якостей, необхідних для службово-бойової діяльності, а також на оптимізацію соціально-психологічного клімату в колективі.

Психореабілітація представляє собою діяльність, спрямовану на відновлення психічних функцій і соціально-психологічного статусу військовослужбовця. Перераховані види діяльності психолога НГУ повинні утворювати цілісну систему, що забезпечує вирішення завдань оптимізації умов життєдіяльності військовослужбовців в інтересах ефективного виконання ними соціальних функцій, професійних обов'язків і збереження їхнього психічного здоров'я.

Потужний імпульс для удосконалення діяльності служби психологічного забезпечення НГУ надало проведення Антитерористичної операції (в подальшому Операції Об'єднаних Сил) на сході України. У цьому зв'язку слід вказати на Закон України «Про внесення змін до статті 11 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» щодо супроводження військовослужбовців при продовженні лікування у санаторно-курортних закладах» від 12 квітня 2016 р. № 1079-VIII. Законом встановлюється, що військовослужбовці, учасники бойових дій та прирівняні до них особи, звільнені з військової служби, які брали безпосередню участь в Антитерористичній операції (ООС) чи виконували службово-бойові завдання в екстремальних (бойових) умовах, в обов'язковому порядку повинні пройти безоплатну психологічну, медико-психологічну реабілітацію у відповідних центрах з відшкодуванням вартості проїзду до цих центрів і назад.

Фахівці-психологи прийняли участь у розробці методичних рекомендацій МВС України щодо медико-психологічної реабілітації, психологічного супроводження та адаптації постраждалих учасників Операції Об'єднаних Сил. Вперше серед правоохоронних органів та Збройних Сил України впроваджено стандарт підрозділів НАТО – програму «Декомпресія (закінчення виконання службово-бойових завдань)», яка передбачає проведення протягом 72 годин (психологами, медичними працівниками та фізінструкторами) комплексу заходів з військовослужбовцями на етапі виходу їх із зони екстремальних (бойових) умов.

Збільшено кількість суб'єктів психологічної роботи, укладено меморандуми про співпрацю із громадськими організаціями «Жіноча сила України», «Ліга офіцерів», «Українська асоціація подолання наслідків посттравматичних подій» за напрямками: психологічна підтримка членів сімей

загиблих військовослужбовців; психологічна реабілітація учасників ООС.

Протягом 2014–2020 рр. психологічною службою НГУ проведено понад 50 тренінгів, навчань, семінарів, зборів щодо підвищення професійної підготовки військових психологів Національної гвардії України із залученням вітчизняних та іноземних експертів (із Ізраїлю, Данії, Франції, Хорватії, Латвії, Литви, Естонії, США, Польщі). На базі Національної академії Національної гвардії України з офіцерами-психологами НГУ проведено серію курсів післядипломної освіти. З метою формування психологічної готовності особового складу до виконання службово-бойових завдань в екстремальних (бойових) умовах служби внесені зміни до Програми бойової та спеціальної підготовки особового складу НГУ. Зокрема, включено окрему навчальну дисципліну «Професійно-психологічна підготовка».

На сьогодні у Національній гвардії є 7 тренінгових містечок командного згуртування, які обладнані відповідно до умов технічних завдань, загалом кожне з них має 10 тренажерів. Під час занять в цих містечках психологи проводять тренування за курсом «Team Building». Проведення таких психологічних тренінгів серед особового складу є важливим щодо згуртування військового колективу, створення команди, оволодіння прийомом самоконтролю та психологічної підтримки.

У 2016 році було затверджено наказом МВС України від 8 грудня 2016 р. № 1285 Положення про психологічне забезпечення в НГУ. Згідно цього Положення:

1. *До підрозділів психологічної служби НГУ належать:*

- відділ психологічного забезпечення Головного управління НГУ;
- відділення (групи) психологічного забезпечення, психологи військових частин НГУ;
- науково-дослідна лабораторія психологічного супроводження службово-бойової діяльності НГУ науково-дослідного центру Національної академії Національної гвардії України.

2. *Керівництво відділом психологічного забезпечення Головного управління НГУ здійснює начальник, який підпорядковується заступникові командувача НГУ (по роботі з особовим складом). Відділення (групу) психологічного забезпечення, психологічну службу військової частини НГУ очолює начальник, який підпорядковується заступникові*

командира (начальника) військової частини по роботі з особовим складом, а з питань психологічного забезпечення – начальникові відділу психологічного забезпечення Головного управління НГУ.

3. *Керівництво підрозділом психологічної служби*, що здійснює начальник відділу (відділення, групи), *полягає в:*

- організації та забезпеченні діяльності підрозділу психологічної служби, дотриманні ним законодавства;
- інформаційному та науково-методичному забезпеченні заходів психологічного забезпечення службово-бойової діяльності;
- вивченні, узагальненні та поширенні передового досвіду з питань психологічного забезпечення службово-бойової діяльності та своєчасному проведенні відповідних заходів;
- підборі, професійній підготовці, атестації психологів.

4. *Штатна чисельність психологів вищих військових навчальних закладів, військових частин визначається* залежно від допустимих норм службового навантаження (кількості особового складу) на одного психолога:

- за напрямами професійно-психологічної підготовки, психологічного супроводу виконання службово-бойових завдань, вивчення соціально-психологічного клімату у військових колективах – не більше 400 осіб штатної чисельності особового складу в мирний час та не більше 300 – у воєнний (особливий) період, крім окремо дислокованих батальйонів та окремих загонів спеціального призначення, незалежно від штатної чисельності особового складу;
- за напрямом професійно-психологічного відбору – не більше 20 осіб на день;
- за напрямом психологічного консультування, реабілітації – не більше 15 осіб на день.

5. На посади керівників підрозділів психологічної служби НГУ призначаються фахівці, які мають вищу освіту та відповідають кваліфікаційним вимогам:

- начальник відділу психологічного забезпечення Головного управління НГУ – освітній ступінь магістра, спеціалізація – «Психологія», загальний стаж на посадах психологічної служби – не менше трьох років;
- начальник відділення (групи) психологічного забезпечення, психологічної служби військової частини – освітній ступінь магістра, спеціалізація – «Психологія»,

загальний стаж на посадах психологічної служби – не менше двох років.

6. На посади психологів призначаються особи, які мають вищу освіту за спеціалізацією «Психологія», за поданням командирів (начальників) військових частин після обов'язкового погодження кандидатури з начальником відділу психологічного забезпечення Головного управління НГУ.

Суттєве значення для діяльності психолога НГУ має його професійна захищеність. Вона, зокрема, передбачає: заборону на залучення психологів до інших видів діяльності, що не пов'язані з їх обов'язками; професійне втручання в роботу психолога можливе лише з боку психолога психологічної служби НГУ вищого рівня, наділеного відповідними повноваженнями; рекомендації психолога можуть бути відмінені лише спеціальною комісією, що складається із старших за посадою висококваліфікованих психологів та призначається наказом (розпорядженням) командувача НГУ, начальника територіального управління НГ.

Оцінюючи досвід та сьогодення психологічної служби НГУ, можна констатувати, що психологічне забезпечення стало повноцінним видом у загальній структурі забезпечення службово-бойової діяльності Національної гвардії і отримало визнання серед військовослужбовців.

Психологічну службу Національної поліції, яка є правонаступником міліції, буде окремо розглянуто у наступному розділі.

2.3. Зарубіжний досвід функціонування психологічної служби у правоохоронній сфері

Курс України на європейську інтеграцію, використання кращих міжнародних стандартів та технологій обумовлює необхідність вивчення, врахування та використання передового досвіду діяльності правоохоронних органів зарубіжних країн. В повній мірі це стосується і психологічної служби. У більшості європейських країн та США психологічній роботі з поліцейськими та військовослужбовцями надається велике значення. Елементи психологічної підготовки в навчанні правоохоронців застосовувалися з самого початку введення обов'язкової професійної підготовки для особового складу.

Психологічному забезпеченню правоохоронної діяльності у зарубіжних країнах притаманні такі ознаки:

- виділення загальнонаціональних пріоритетів і їх організаційне проведення в життя через створення і функціонування спеціальних психологічних підрозділів (наприклад, «підрозділ поведінкової науки» в ФБР США);

- диференціація професійних функцій і спеціалізація психологів за окремими напрямками психологічного забезпечення правоохоронної діяльності;

- наявність різноманітних моделей психологічного забезпечення діяльності поліції та найбільш адекватних психологічних методів роботи психолога в конкретних правоохоронних службах є умовою багатопланового і багаторівневого розвитку;

- створення умов для повноцінного обміну досвідом, що сприяє взаємному поширенню і розвитку нових підходів, в тому числі шляхом проведення спільних досліджень, розробки нових цільових програм і інструментарію психологічної практики;

- широке залучення позаштатних (цивільних) професійних психологів при проведенні досліджень з психологічної тематики, які виконуються на замовлення правоохоронних органів.

В останні роки правоохоронні органи багатьох європейських країн активно реалізують модель так званої «Community Policing», яка являє собою синтез традиційних тактик боротьби зі злочинністю та участі громадськості в цій роботі. Вона стає новою філософією діяльності, в якій поліція сформована за принципом децентралізації її структури, працює на проактивній основі в тісному контакті з громадянами. Відповідно до цієї моделі відбулися зміни в роботі з персоналом поліції. Така модель, як засвідчує досвід, сприяє підвищенню задоволеності поліцейських своєю роботою, посиленню їх професійної мотивації, та перешкоджає розвитку соціо професійної ізоляції.

З останньою проблемою свого часу найбільш гостро зіштовхнулася поліція США, а потім поліція та жандармерія Франції у зв'язку з політикою мультикультуралізму, етнокультурними та расовими відмінностями населення.

Кадрова політика правоохоронних органів зарубіжних країн спирається на рекрутування і відбір на службу кандидатів, які відповідають не тільки моральним, а й спеціальним вимогам, необхідним для виконання ними професійних функцій. Так, зокрема, в США, Німеччині, Японії, Туреччині, Фінляндії передусім враховуються психологічні характеристики та якості особи. Кандидати на вступ проходять психологічні випробування на здібності, увагу та реакцію, з урахуванням особливостей кожної поліцейської системи. Також діагностується схильність до вживання психофармакологічних препаратів та інші девіантні схильності. Можливості відбору кандидатів на службу в поліцію у зарубіжних країнах значно більші у порівнянні із сучасною Україною. Це пов'язано з рівнем довіри, престижністю, соціально-правовим захистом правоохоронців, пільгами та компенсаціями для них. За цими показниками перші шаблі займають Німеччина та Ізраїль.

Слід зазначити, що ідея рекрутингових центрів та залучення цивільних психологів вже започаткована в МВС України при професійно-психологічному відборі, навчанні та перепідготовці працівників патрульної поліції і дільничних офіцерів поліції.

Майже в усіх зарубіжних поліцейських системах головним критерієм для відбору поліцейських і їх професійної підготовки до дій в екстремальних умовах є професійна надійність.

Згідно зарубіжним уявленням *основу професійної надійності поліцейського* складають, щонайменше, *три рівні*:

- *психофізіологічний* (працездатність, здоров'я);
- *соціально-психологічний* (сумісність, спрацьованість);
- *соціально-моральний* (сформованість системи моральних цінностей).

Відповідно до цього розроблені спеціальні програми і проводяться цільові тренінги з різними категоріями поліцейських.

Європейським лідером щодо психологічного забезпечення правоохоронної діяльності є Федеративна Республіка Німеччини. В ній перед психологічною службою стоять завдання формування психологічної готовності поліцейських до діяльності, профілактики суїцидів, допомоги службовцям у разі стресових ситуацій, виникнення депресії та страхів,

консультування поліцейських, коучинг для керівників, проведення лекцій, семінарів та тренінгів.

Вперше нові методи і принципи поліцейського менеджменту були взяті на озброєння поліцією федеральної землі Баварії і сьогодні реалізуються в ефективній системі психологічного супроводу служби, в проведенні тренінгів антистресової і комунікативної спрямованості, тренінгів для керівного складу. Їх розробляє, організовує і проводить психологічна служба поліції федеральних земель Німеччини і, зокрема, Баварії. Визначальною складовою поліцейського менеджменту в Німеччині стало цілеспрямоване психологічне забезпечення поліцейської діяльності.

Історія психологічної служби Баварії, яка була створена в Німеччині першою, налічує 40 років. У 50-ті і на початку 60-х років минулого століття мешканці Мюнхена дедалі більше усвідомлювали свої демократичні права. Гострі конфлікти з громадянами проявлялися як у повсякденній діяльності поліції, так і під час акцій протесту й демонстрацій. Мюнхенська поліція з її уявленнями лише про каральні функції не відповідала рівню демократичного розвитку суспільства. Вона була, як зазначив у доповіді в поліцейському інституті Хільтруп у 1970 році один із керівників поліції Франц Хаймерль, схильна до однобічного мислення, яке досягало найвищої точки, наприклад, у тезі: «Заборонено все, що не дозволено».

До основних завдань психологічної служби поліції Німеччини належать:

- *організаційний розвиток поліції та робота з персоналом* (вивчення проблем, що виникають у діяльності поліції, розробка психологічної концепції поліпшення іміджу поліції, діагностика робочого клімату в колективах, добір кандидатів на вищі керівні посади);

- *підтримка оперативної поліцейської діяльності, допомога в розслідуванні тяжких і резонансних злочинів* (складання психологічного портрету злочинця, психологічна допомога в розробці тактики ведення допиту, участь в огляді місця злочину, психологічна експертиза);

- *консультування поліцейських службовців, профілактика стресів та корекція постстресових розладів, співробітництво з клініками, психотерапевтами, медичною поліцейською службою,*

духівниками, профспілками та іншими інститутами поліції, які відповідають за психофізіологічне здоров'я персоналу;

- *освіта й підвищення кваліфікації поліцейських у сфері прикладної та юридичної психології.*

Діяльності психологів у сфері освіти і підвищення кваліфікації приділяється особлива увага. Робота Центральної психологічної служби поліції Німеччини є показовою щодо цього. Ще в процесі вступних іспитів до шкіл поліції Німеччини передбачено використання елементів спеціальної психологічної програми, яка дозволяє вивчати стиль спілкування кандидатів, їх комунікативні навички, соціальну компетенцію, психологічну готовність до служби в поліції.

Власне психологічний супровід служби та використання тренінгів у Німеччині починається вже в навчальних закладах поліції з вивчення предмету «Професійна комунікація, конфліктологія». В основу покладено положення про те, що сучасний поліцейський повинен не тільки здобути в процесі освіти професійні правові та тактичні знання, а й мати психологічну підготовленість для кваліфікованої роботи з населенням.

Після закінчення навчального закладу для всіх поліцейських є обов'язковим проходження психологічних тренінгів не рідше одного разу на три роки. З цією метою співробітниками Інституту підвищення кваліфікації поліції Німеччини розроблено тренінг «ПАКЕТ» – поліцейський антистресовий комунікативний тренінг, який проводиться протягом двох тижнів.

Поряд з цим проводяться спеціалізовані тренінги для різних категорій поліцейських (медіатори, прес-офіцери, персональний коучинг для керівників та ін.)

Визначальним принципом роботи психологічної служби поліції Німеччини є швидке і гнучке реагування на актуальні потреби практичних підрозділів. Жодне планування великих заходів або акцій не обходиться без участі психологів у робочій групі або оперативному штабі поліцейських. Можна зазначити, що окремі тренінгові програми, розроблені поліцейськими психологами Німеччини у адаптованому чи модифікованому варіанті, застосовуються в тренінгових центрах МВС України. Так, зокрема, широкої популярності та визнання набув тренінг

«Комунікація-Стрес-Безпека», розроблений групою фахівців Донецького юридичного інституту на чолі з В. О. Лефтеровим.

Наступною країною, в якій успішно функціонує психологічна служба, є Англія. В цій країні особлива увага приділяється психологічним аспектам професійної підготовки поліцейських та інших правоохоронців. Так, зокрема, у курсантів навчальних закладів поліції формуються такі вміння: усвідомлювати потреби громадян та допомагати їм; управляти конфліктами; приймати вольові рішення; здійснювати міжособистісну взаємодію; оцінювати внутрішні стани і наміри громадян та ін. У методиці навчання переважають рольові та імітаційні ігри, аналіз і програвання ситуацій, відеотренінги, досвід міжособистісного спілкування, навчальні вправи, самонавчання і самоконтроль, письмові прогресивні тести і таке ін.

В Англії, як і в деяких інших європейських країнах, широко застосовуються *технології соціально-психологічного тренінгу*. Основними його цілями є: а) розкриття особистісного потенціалу й перспектив професійного росту поліцейських; б) розвиток здібностей щодо протидії кризовим явищам, стресам і емоційному вигоранню; в) розвиток комунікативних навичок; г) допомога у визначенні життєвих планів і професійної кар'єри.

Заслугує на увагу досвід діяльності поліцейських психологів Іспанії. Для діяльності поліції показовим є систематичне та інтенсивне застосування психологічних знань, умінь та навичок. Це забезпечується, зокрема, формуванням під час навчання внутрішньої установки на необхідність психологічно компетентних дій. Особлива увага при цьому приділяється психологічно виваженому застосуванню засобів примусу (психологічне попередження, спеціальні засоби, вогнепальна зброя).

Ще в 1972 р. Національною комісією правоохоронних органів Іспанії були встановлені психологічні критерії та відповідні діагностичні методики щодо відбору кандидатів на службу.

Метою кадрової політики поліції Іспанії є рекрутування і відбір на службу гідних кандидатів, що відповідають загальним та спеціальним вимогам, необхідним для виконання ними поліцейських функцій. В останні роки поліцією Іспанії значна увага приділяється пошуку нових способів формування

контингенту поліцейських органів. Діють ретельно продумана і добре налагоджена процедура залучення кандидатів на службу і селекція. У цьому сенсі *рекрутування і селекція є двома фазами єдиного процесу відбору*, в т.ч. і психологічного, в поліцію або в поліцейські освітні установи.

До першочергових професійно важливих якостей іспанського поліцейського відносяться: ініціативність, відповідальність, здатність діяти самостійно в складних умовах, успішно контактувати з представниками різних соціальних, культурних та етнічних груп, швидко занурюватись в різні завдання і ситуації; навички адаптації до технологічних змін, бажання допомагати людям у біді, вміння розуміти інших, емоційна зрілість, фізична підготовка, уміння працювати в команді та здійснювати психологічний аналіз власних дій та поведінки.

Психологічний супровід персоналу поліції включає консультування і допомогу при професійних труднощах, в тому числі на основі методу кризової інтервенції, надання всіх видів психологічних послуг, пов'язаних зі стресом; індивідуальне та групове, а також сімейне, подружнє консультування; психологічне забезпечення переговорної діяльності в ситуаціях захоплення заручників і при загрозі терористичних актів; розробку психологічних портретів потенційних та фактичних правопорушників; проведення психологічних експертиз, пов'язаних з самогубством.

Значний інтерес представляє досвід діяльності поліцейських психологів США. Показово, що вони є світовими піонерами щодо розробки та впровадження професійно-психологічної підготовки, якою на сьогодні охоплені всі категорії поліцейських.

Психологічна підготовка американських поліцейських поділяється на два основних види: а) заняття з розвитку компетенції в сфері комунікації та людських відносин; б) заняття, консультації з підготовки до протидії професійному стресу. Ці види підготовки націлені на формування в поліцейських установки на комунікативні відносини, розвиток їх як особистостей, здатних вирішувати проблеми з позицій інтересів суспільства. Навчання націлене на освоєння поліцейськими ефективних тактик і технік професійної поведінки з різними категоріями населення в різних ситуаціях.

Також приділяється увага програмам втручання поліції в сімейні конфлікти у кризових ситуаціях, професійному спілкуванню з наркоманами, потерпілими, терористами, людьми похилого віку, душевнохворими. Поліцейські навчаються застосовувати вербальні та невербальні методи спілкування.

В поліції США законодавчо закріплено тривалі процедури професійного відбору кандидатів, під час яких вивчається психологічна готовність до роботи в поліції. *Американські стандарти* такого відбору охоплюють: 1) *інтелект і освіту*; 2) *особистість і міжособистісні стосунки*; 3) *темперамент і характер*; 4) *здатність до професійного й особистісного розвитку*.

Варто зазначити, що в поліції США значна увага приділяється профайлінгу. Це застосування сукупності психологічних методів і методик оцінки та прогнозування поведінки людини на основі аналізу найбільш інформативних особистих ознак, характеристик зовнішності, невербальної та вербальної поведінки. Історично профайлінгу передувало так зване психологічне портретування різних категорій злочинців, яке було започатковане Федеральним Бюро розслідувань (ФБР) США. Актуальність цієї проблеми стає зрозумілою, якщо взяти до уваги, що США є багаторічним лідером по виявленню вбивць на серійному, сексуальному, педофільному ґрунті у поєднанні з іншими збоченнями (ритуалізм, некрофілія та ін.). Завдяки зусиллям психологів у США щорічно виявляється до 100 серійних вбивць. А найбільш відомими у світовому масштабі серійними вбивцями є американці Теодор Банді, Генрі Лукас, Джон Гейсі, Джеффі Дамер, Томмі Селс та ін. Поняття серійного вбивці вперше офіційно почало застосовуватися у США наприкінці 70-х рр. ХХ ст. Сам термін «серійний вбивця» запропонував агент ФБР Роберт Ресслер. Спочатку ним позначали осіб, які скоювали вбивства з особливою жорстокістю та садизмом. З відкриттям у 1985 році при Академії ФБР Національного центру аналізу насильницьких злочинів та в його рамках відділу по вивченню поведінки вбивць зміст поняття «серійний вбивця» значно розширився. В останні роки фахівцями відділу по вивченню поведінки вбивць щорічно складається до 900 психологічних портретів різних осіб, які скоїли тяжкі та особливо тяжкі злочини.

Завдяки значним успіхам американських фахівців психологічне портретування стало обов'язковим елементом психологічного супроводження професійної діяльності багатьох країн світу, включаючи і Україну. Так, наприклад, у 1999–2006 рр. фахівцями психологічної служби ОВС України щорічно складалося більше 30 психологічних портретів осіб, які представляли службовий інтерес (різні категорії злочинців, особи, які зникли безвісті, потерпілі та ін.). Узагальнення цього досвіду, а також перші теоретико-прикладні нароби вітчизняних та російських фахівців (Ю. М. Антонян, М. В. Костицький, В. С. Медведєв, О. М. Столяренко, Ю. В. Чуфаровський та ін.) дозволило включити до навчальних програм підготовки і перепідготовки практичних психологів ОВС, які здійснювалися на базі Київського інституту внутрішніх справ, дисципліну «Психологічне портретування особи, що представляє оперативно-службовий інтерес». Ця дисципліна також враховувала матеріали першого в Україні дисертаційного дослідження О. І. Діденко на тему «Теоретичні та методичні засади складання психологічного портрету особи, яка становить оперативно-службовий інтерес» (спеціальність «юридична психологія»).

Ще однією проблемою, якою опікуються американські психологи, є забезпечення особистої безпеки поліцейського під час перебування у психологічно ускладнених, напружених та екстремальних ситуаціях. Для кожної поліцейської служби визначені набори таких ситуацій та ймовірність їх виникнення і розроблені відповідні моделі поведінки. Поряд з цим психологи оперативно реагують на поточні та локальні проблеми, які виникають в діяльності поліції.

Цікавим і корисним у контексті Операції Об'єднаних Сил на сході України є досвід психологічних служб військових формувань країн НАТО. Військове керівництво НАТО вважає проблему підтримки високого морально-психологічного стану збройних сил однією з пріоритетних у сфері забезпечення національної безпеки. Психологічна підготовка військовослужбовців країн НАТО покликана забезпечити стійкість особового складу до зовнішніх подразників. Вона здійснюється комплексно, інтенсивно і безперервно в умовах повсякденної діяльності, на навчаннях і на спеціальних зборах. Головними

цілями психологічної підготовки є: вироблення психологічної стійкості військовослужбовців до дій в бойовій обстановці; формування психологічної згуртованості; зниження втрат від психогенних чинників; психологічна допомога та реабілітація.

До основних напрямів психологічної підготовки особового складу відносяться: моделювання реалістичного образу, тактики дій, бойових можливостей ймовірного противника; підготовка до майбутніх бойових дій в природно-географічних і погоднокліматичних умовах регіону; моделювання реалістичної багатовимірної картини сучасного бою; створення в процесі бойового навчання адекватних фізичних і психічних навантажень; згуртування військових підрозділів, формування в них відносин взаємодопомоги; навчання подоланню в бойових умовах ймовірних стресів, зокрема, за рахунок оволодіння ними прийомами саморегуляції.

Цікавим є той факт, що Міністерство оборони США в ході планування операції проти Іраку в 2003 році прийняло рішення про включення психіатрів і психологів до складу бойових частин та спецпідрозділів. Це дозволило військовослужбовцям в короткі терміни, без відправки їх в тил, пройти психологічну реабілітацію і повернутися до несення служби.

Психологічна служба американських військових підрозділів, які перебувають за межами США, включає в кожній дивізії щонайменше трьох штатних фахівців.

У Німеччині завданнями служби психологічного забезпечення військовослужбовців є:

- проведення професійного відбору громадян на військову службу;

- надання військовослужбовцям спеціалізованої допомоги в соціальній адаптації, самореалізації в повсякденній діяльності, а також у подоланні психотравмуючих ситуацій в ході і після бойових дій;

- надання допомоги командирам підрозділів з питань індивідуальної та колективної роботи з особовим складом.

Психологічна служба бундесверу налічує 450 штатних посад (психологів та їх помічників). На одного фахівця припадає приблизно 700 військовослужбовців та цивільних осіб.

Важливим завданням військових психологів Німеччини є створення і підтримка здорового психологічного клімату в підрозділах, а також у виявленні на ранніх стадіях випадків, коли

потрібна спеціалізована психологічна корекція окремим військовослужбовцям.

Висвітлення зарубіжного досвіду функціонування психологічних служб у правоохоронній сфері дозволяє:

- врахувати та уникнути помилок і труднощів діяльності вітчизняних психологічних служб;

- об'єктивно оцінити їх сучасний стан та перспективи розвитку;

- визначити конкретні аспекти зарубіжного досвіду, які доцільно використати в діяльності вітчизняних психологічних служб.

РОЗДІЛ 3. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ

3.1. Історична періодизація психологічної служби правоохоронних органів.

Розбудову та функціонування психологічної служби правоохоронних органів України необхідно розглядати з урахуванням того, що вона:

- *по-перше*, представляє практично-прикладну гілку вітчизняної юридичної психології, а відтак є залежною від інших гілок юридичної психології;
- *по-друге*, є провідною організаційною формою і одночасно складовою частиною практичної психології як такої;
- *по-третє*, має власну логіку, пов'язану з правоохоронною сферою.

Перетин названих площин обумовлює історичну своєрідність становлення та розвитку психологічної служби правоохоронних органів.

Історія цієї служби за насиченістю й драматизмом подій не має аналогів. Стрімкі злети змінювалися нищівними реформаціями, як правило, пов'язаними з появою нових партійних і державних діячів та майже автоматичним кадровим «зміцненням» керівництва відомства.

Зазначене, в першу чергу, стосується психологічної служби органів внутрішніх справ (ОВС), які зараз трансформовані в Національну поліцію. Психологічна служба ОВС має найбільш тривалу історію та численні спроби створення і реформування. Її представники започаткували аналогічні підрозділи у внутрішніх військах (нині Національній гвардії), Державній прикордонній службі, Міністерстві надзвичайних ситуацій (нині Державній службі надзвичайних ситуацій), періодично залучаються до психологічного забезпечення діяльності інших правоохоронних органів.

Розглянемо основні етапи становлення вітчизняної юридичної психології, які так чи інакше вплинули на психологічну службу правоохоронних органів.

Перший етап вітчизняної юридичної психології має орієнтовні хронологічні рамки (20-ті – початок 40-х років ХХ ст.). Психологи та юристи, які співпрацювали з Радянською

владою, були залучені до вирішення трьох складних проблем, які набули масштабів соціально-правових явищ, а саме:

1. Так зване перевиховання ідейно ворожих елементів із числа офіцерів білої гвардії, козаків, священнослужителів, куркулів, саботажників, які утримувалися в місцях позбавлення волі та спеціальних поселеннях. А також залучення до офіційної співпраці буржуазних фахівців та представників інтелігенції. Про масштаби проблеми свідчить хоча б те, що наприкінці 20-х – початку 30-х років у виправних таборах Головного управління таборів (ГУЛАГ) НКВС СРСР утримувалося кілька мільйонів засуджених, левову частку яких складали ідейно ворожі елементи. Сумної слави набули Соловецькі табори особливого призначення на півночі Росії, де утримувалися білогвардійські офіцери та священнослужителі. Після невдалих спроб перевиховання та схиляння до співпраці з Радянською владою вони були розстріляні наприкінці 20- років.

2. Другою, не менш важливою проблемою, були малолітні та неповнолітні безпритульні. У перші роки існування СРСР тільки за офіційними даними НКВС їх кількість досягала 2 млн. Ці особи утворювали девіантне та криміногенне середовище, створювали самостійні злочинні групи та входили до складу інших злочинних груп. Для вирішення цієї проблеми в Україні був започаткований психолого-педагогічний експеримент, який полягав у створенні спеціальних виховних установ для утримання неповнолітніх безпритульних. Цей експеримент очолив відомий радянський педагог і психолог А. С. Макаренко, який відкрив відповідну установу спочатку у містечку Куряж Харківської області, а потім у містечку Крюків на Полтавщині. Успіхи Макаренка та його послідовників у подальшому дозволили створити мережу виховно-трудових установ (ВТУ) для неповнолітніх, кількість яких тільки в Україні досягала 10-ти, а А. С. Макаренку створити і очолити відповідний відділ у НКВС України. Пенітенціарно-психологічні ідеї А. С. Макаренка (виховання в колективі та через колектив; заохочення так званним авансом, поєднання у праці, як засобі перевиховання суспільної корисності і особистої мотивації та ін.) отримали широке визнання у радянській виправно-трудовій, педагогічній та соціальній психології. Під впливом цих ідей саме у ВТУ вперше

в історії були введені штатні посади психологів, а в подальшому створена автономна психологічна служба.

3. Наступною тісно пов'язаною з попередніми, проблемою стала протидія злочинності. Власне злочинність мала широку живильну соціальну базу із числа осіб, названих при розгляді попередніх проблем. Їй також сприяла жорстока офіційна політика щодо селянства (розкуркулювання, голодомор), ураження в правах певних категорій громадян та їх нащадків, поява значного прошарку так званих радянських буржуа, як результату введення нової економічної політики.

У контексті боротьби зі злочинністю важливе теоретико-прикладне значення мали юридико-психологічні напрацювання О. Ф. Лазурського, С. В. Познишева, А. Е. Брусиловського.

О. Ф. Лазурський народився у м. Переяславі на Полтавщині і сформувався як фахівець, психолог на межі ХІХ – початку ХХ ст. У багаторічній, але, на жаль, не завершеній роботі «Класифікація особистостей» він представив розгорнуту класифікацію, яка базується на трьох рівнях за психічним змістом: нижчий, середній, вищий. У рамках особистостей нижчого рівня виділяється спотворений тип, який характеризується тим, що зовнішні умови та похідні від них екзопсихічні прояви не відповідають внутрішньому складу особистості, тобто її ендопсихіці. У загальному спотвореному типі виділяються більш конкретні типи: 1) *пасивний* (апатичний і безвільний); 2) *розважливо-егоїстичний*; 3) *афективно спотворений*; 4) *активно спотворений* (безвладний гвалтівник і зосереджено жорстокий).

Кримінолог С. В. Познишев у фундаментальній праці «Кримінальна психологія. Злочинні типи» (1926 р.) критично оцінив ідею природженого злочинця і визначив злочинний тип як індивідуальне поєднання характеру та поглядів людини, що можуть впливати на схильність до злочину. Залежно від співвідношення об'єктивних, зовнішніх обставин та індивідуальної схильності до злочину С. В. Познишев виділив два типи злочинців: екзогенний та ендогенний.

Ендогенний тип включає три підтипи: імпульсивний, емоційний, ощадливо-розважливий. Представники даного типу схильні до певних видів злочинів, вони шукають і створюють умови та обставини, щоб реалізувати свій злочинний задум.

Схильність до злочину найбільше виражена у злочинців-професіоналів.

Екзогенний тип характеризується скоєнням злочинів всупереч власним розрахункам та очікуванням. Злочинці цього типу є підвищено чутливими до впливу несприятливих зовнішніх обставин. В межах екзогенного типу С. В. Познишев запропонував виокремлювати:

1) особистостей, які не знайшли незлочинного виходу із ситуації, їм притаманні невисокий інтелект, легковажність, розгубленість, зневіра;

2) особистостей, які бачили правомірний спосіб вирішення ситуації, але не мали достатньої психічної енергії для його застосування, їм характерна пасивність, слабка воля, сором'язливість, байдужість, нечесність.

Заслуговують на увагу роботи А. Е. Брусиловського, видані в Харкові, та його доповідь «Основні проблеми психології підсудного у кримінальному процесі» на Всесоюзному з'їзді з проблем поведінки людини (1930 р.).

Знаковою подією, яка мала трагічні наслідки для юридичної психології, практичної психології в цілому та психологічної служби зокрема, стала постанова ЦК ВКП(б) «Про педологічні збочення у системі Наркомпросів (Народних комісаріатів просвіти)» від 4 липня 1936 року.

Зміст та наслідки цієї постанови будуть спеціально розглянуті у наступному підрозділі.

Другий етап становлення та розвитку вітчизняної юридичної психології охоплює час з початку 40-х років до 1991 року ХХ ст. Він включає два періоди під умовною назвою «анабіоз» та «відродження». Період анабіозу, який тривав впродовж 25 років, показовий тим, що юридична психологія фактично перебувала під забороною внаслідок сумнозвісної постанови ЦК ВКП(б). Її представники були або репресовані, або перекваліфікувалися, або взагалі полишили професійну діяльність. Можна вважати, що період відродження, а фактично, повторного народження юридичної психології розпочався у 1965–1967 рр. В цей час до навчальних програм підготовки фахівців за спеціальністю «правознавство» були включені дисципліни «Загальна та судова психологія», а в подальшому «Загальна та юридична психологія».

В Україні відродження юридичної психології відбувалось завдяки зусиллям В. Г. Гончаренка, В. О. Коновалової, М. В. Костицького, В. М. Синьова, С. А. Тарарухіна та ін. Цей процес проходив на фоні випереджуючого розвитку судової психології і спроб ряду російських фахівців (А. В. Дулов, О. Р. Ратінов) підпорядкувати всю психолого-юридичну проблематику судовій сфері. Показово, що перші офіційні збори юридичних психологів тодішнього СРСР, включаючи і фахівців з України, відбулися в 1971 р. на конференції із судової психології (Москва) та аналогічному симпозіумі IV з'їзду психологів (Тбілісі).

Нинішній науковий та навчальний статус, а також назву «юридична психологія» офіційно отримала в 1986 році у Тарту (Естонія) на Всесоюзній конференції з юридичної психології.

Цікавим історичним фактом є те, що саме у Тарту, який раніше називався Дерптом, починаючи з 1812 року, у відомому європейському університеті викладався курс «Кримінальна психологія». Його автор, Ганс Штельцер, вимушено переїхав у Дерпт із Московського університету, де впродовж шести років вперше в історії Російської імперії викладав цей курс.

У період відродження здійснювався випереджуючий розвиток науково-теоретичної і до певної міри практично-прикладної гілок юридичної психології, який суттєво вплинув на виникнення психологічних служб.

Показово, що за цей період за спеціальністю «юридична психологія» було захищено близько 50 дисертацій, в тому числі і представниками України.

Третій етап розвитку вітчизняної юридичної психології розпочався з 1991 року і триває по теперішній час та фактично співпадає з часом незалежності України.

Побудова України як самостійної держави, тектонічні процеси у суспільстві обумовили необхідність переосмислення засад ще зовсім молодій юридичній психології. Їй не вдалося уникнути потрясінь, хоча вони не були такими глибокими, як у материнських науках – психології та правознавстві. Тут вигадливо поєдналися своєрідна ідеологічна помста і огульна критика попередніх напрацювань, кон'юнктурність і редукаціоністський тиск. Апофеозом стала пропозиція не надавати юридичній психології самостійного наукового статусу

і включити її до складу кримінології чи криміналістики. Така позиція певною мірою була спровокована успіхами практично-прикладної гілки юридичної психології та дискусією серед психологів щодо її предмету.

Ця пропозиція, на щастя, не отримала підтримки, і сьогодні юридична психологія в Україні визнана галуззю психології. Позбавляючись негативних ознак радянської ортодоксальної психології, вона набула всіх необхідних ознак вітчизняної (української) психології. Під вітчизняною психологією ми розуміємо історично примножену сукупність теоретико-прикладних знань, які здобуті на спільному національно-етнічному ґрунті та виражені у формі напрямків, шкіл, теорій та ін.

Ця сукупність напрацьовується зусиллями перш за все українських фахівців, науково-світоглядні погляди яких спираються на українську історію, культуру, ментальність, життєву психологію. Цю славу когорту очолюють Г. С. Костюк, В. А. Роменець, С. Д. Максименко, М. Й. Боришевський, О. М. Ткаченко та ін. Свій внесок також роблять ті фахівці, які на певному етапі своєї кар'єри перебували (чи перебувають) в Україні і здійснювали дослідження в рамках певних шкіл, підходів чи навіть започатковували їх. У зв'язку з цим можна згадати, наприклад, славнозвісну харківську школу в особах О. М. Леонтєва, О. В. Запорожця, О. Р. Лурії, П. І. Зінченка та ін.

На теперішній час у вітчизняній юридичній психології домінує плюралістично-гуманістична парадигма її функціонування. В основі цієї парадигми лежить, *по-перше*, гуманізм як фундаментальний принцип правознавства та гуманістичної психології як такої. А *по-друге*, толерантне ставлення та коректне застосування різних історичних та сучасних психологічних концепцій, теорій, напрямків та ін. Важливим досягненням сучасної вітчизняної юридичної психології є налагоджена співпраця психологів та юристів на паритетних началах. Важливість такої обставини стає зрозумілою, якщо взяти до уваги той факт, що саме юристи історично започаткували юридичну психологію і тривалий час визначали горизонти її розвитку. Саме паритетна співпраця дозволила повноцінно сформувати **три основні юридико-психологічні гілки: науково-теоретичну; навчально-підготовчу; практично-прикладну.**

Науково-теоретичні горизонти вітчизняної юридичної психології визначаються кількома науковими школами, провідне місце серед яких займає київська наукова школа. Київська школа у педагогічно-освітньому аспекті має найбільш значні в Україні традиції та досвід підготовки науковців і практичних юридичних психологів. Тривалий час вона центрувалася навколо постаті В. М. Синьова. Сучасне обличчя київської наукової школи представлене М. В. Костицьким, В. О. Криволапчуком, О. І. Кудерміною, С. Д. Максименком, В. С. Медведєвим, Л. І. Мороз, І. М. Охріменком та ін.

Київська школа у співпраці з іншими науковими школами суттєво впливає на функціонування практично-прикладної гілки в цілому та психологічної служби зокрема. Саме представниками цієї школи здійснено обґрунтування доцільності, розробка проектів нормативно-правових документів щодо створення та функціонування психологічної служби в органах внутрішніх справ (у подальшому – Національної поліції), кримінально-виконавчій службі, внутрішніх військах (надалі – Національній гвардії), надана конкретна допомога у створенні аналогічних підрозділів у Міністерстві надзвичайних ситуацій (надалі – Державній службі з надзвичайних ситуацій), Державній прикордонній службі.

Розглянувши основні історичні етапи вітчизняної юридичної психології, зазначимо, що вони є своєрідним підґрунтям щодо створення та функціонування психологічної служби правоохоронних органів України. З урахуванням цього можна виокремити **три основні історичні етапи цієї служби: початковий, підготовчо-організаційний та основний**. Хронологічно вони кореспондуються з етапами вітчизняної юридичної психології, але мають власну специфіку і включають по кілька періодів, які обумовлюють таку специфіку.

3.2. Психологічна служба за часів Радянського Союзу

Виникнення та функціонування психологічної служби правоохоронних органів за часів СРСР складається із 2-х етапів загальної історичної періодизації, а саме: *початкового та підготовчо-організаційного*.

Початковий етап (20-ті – початок 40-х років ХХ ст.), пов'язаний з намаганням молоді радянської психології

вибудувати власний вектор розвитку на основі марксистсько-ленінської теорії та методології. Необхідність форсовано вирішувати актуальні практичні питання, пов'язані з розвитком і вихованням нового покоління та професійно-трудовою діяльністю, призвели до виникнення та бурхливого розвитку так званої педології та психології праці, в першу чергу психотехніки.

Педологія задумувалася її фундаторами як конкурент і навіть опонент традиційній педагогіці і психології. Вона представляла собою синтетичну практично-прикладну галузь і зосереджувалася на психічному, в першу чергу інтелектуальному розвитку дитини та її вихованні в руслі вчення про нову радянську людину. Для визначення інтелектуального рівня, окремих психічних функцій та процесів застосовувалися психофізіологічні критерії та різні зарубіжні методики з нормативними показниками, які не мали належної адаптації до специфіки СРСР.

Психотехніка як прообраз сучасної психології праці та інженерної психології зосереджувалася на питаннях професійної орієнтації, відбору та підготовки до трудової діяльності. При цьому молода радянська психотехніка, гостро відчуючи потребу у вимірювально-діагностичних методиках, орієнтувалася на Німеччину. Остання була визнана європейським лідером з експериментальної психології та психології праці. Про бурхливий розвиток та успіхи радянської психотехніки свідчить, зокрема, те, що в 1927 році було створено Всеросійське психотехнічне товариство (у подальшому Всесоюзне товариство психотехніки і прикладної психофізіології). В 1930 році в СРСР було 500 психотехніків, а в 1936 році Психотехнічне товариство нараховувало 900 членів. Кульмінацією радянської психотехніки та її міжнародних контактів можна вважати VII Міжнародну конференцію по психотехніці, яка відбулась в Москві у 1931 році. На ній були присутні 160 радянських делегатів, 100 зарубіжних делегатів і 800 гостей. Основні пленарні доповіді були виголошені німецькими фахівцями: В. Штерном, В. Бингемом, Ф. Баумгартеном та О. Ліпманом. В якості співавторів виступили радянські психотехніки: І. Шпильрейн, С. Геллерштейн, А. Мандрика.

Впродовж початкового періоду розробляються та впроваджуються практичні методи, в т.ч. і діагностичні, а також

методики навчання, виховання та розвитку особистості. Створюються профільні лабораторії, кабінети, кафедри. Психологічні знання широко впроваджуються у виробничу сферу, медицину, педагогіку, військову справу.

Розвиток практичної психології закономірно призвів до її проникнення у правоохоронну сферу. Були відкриті у Києві, Харкові, Одесі спеціалізовані підрозділи – кабінети, клініки, інститути. Вони займалися переважно судово-психологічними дослідженнями й проведенням відповідних експертиз. Значна увага приділялася вивченню злочинності, розробці різних категорій її суб'єктів та відповідних типологій.

Показова в цьому відношенні діяльність київського Інституту науково-судової експертизи, в рамках якого існувала секція кримінально-психологічних і психопатологічних досліджень.

Як вже зазначалося, у липні 1936 року була прийнята Постанова ЦК ВКП(б) в системі Народного комісаріату просвіти «Про педологічні збочення в системі Наркомпросів», яка мала силу загальнодержавного законодавчого акту. В ній констатовалося, що наркомпроси союзних республік взяли курс на широке впровадження педологічних інновацій у навчально-виховний процес. Для цього в школах були створені педологічні підрозділи (лабораторії), які функціонували автономно від педагогічних колективів. Вони вирішували широке коло питань, але пріоритетними були визначення психічного, в першу чергу інтелектуального, рівня школяра та його обдарованості, а також допомога у виборі професійно-трудового шляху. Для цього застосовувався переважно зарубіжний діагностичний інструментарій (анкети, опитувальники, тести), який не враховував культурно-етнічні та інші особливості молодого радянського суспільства. В результаті значна частина дітей та неповнолітніх були визнані важковиховуваними, розумово відсталими та невротиками. Для них були створені спеціальні школи, які за своєю кількістю майже зрівнялися зі звичайними школами.

В Постанові зазначалося, що така загрозлива ситуація склалася завдяки некритичному перенесенню в радянську педагогіку поглядів і принципів антинаукової буржуазної педології. Її базова ідея полягала у «фаталістичній обумовленості долі дітей біологічними і соціальними факторами, впливом спадковості і якогось незмінного середовища». Ця ідея, як

зазначається в Постанові, мала на меті «довести особливу обдарованість і особливі права на існування експлуататорських класів і «вищих рас» і, з іншої сторони, – фізичну і духовну приреченість трудових класів і «нищих рас». Таке перенесення в радянську науку антинаукових принципів буржуазної педології тим більш шкідливе, що воно прикривається «марксистською» фразеологією» (Текст Постанови мовою оригіналу наведений у Додатках).

Цілком логічно, що у результативній частині Постанови вимагається розгорнути широку кампанію засудження педології та її прихильників, відмінити викладання педології як особливої науки і вилучити з обігу відповідну літературу, а педологів-практиків, за їх бажанням, перекваліфікувати у педагоги.

Показово, що у тексті Постанови жодним чином не згадується юридична і соціальна психологія та психотехніка. Єдиним містком між ними та педологією було використання методичного інструментарію у вигляді анкет, опитувальників, тестів, але навіть цього виявилось достатньо, щоб під фактичну заборону разом з педологією підпали зазначені галузі, а також психодіагностика як така.

Ситуація із забороною практичної психології як такої і зокрема у правоохоронній сфері ускладнювалася проведеною у 1937–1939 рр. кампанією виявлення прихованих ворогів радянської влади серед інженерно-технічних працівників, лікарів, науковців, військовослужбовців, культурно-мистецьких діячів. Широко рекламувалися публічні процеси їх ідейного роззброєння та каяття в неіснуючій провині з подальшими адміністративними та кримінальними репресіями.

Видається неймовірним, але на загальному карально-репресивному тлі під грифом «Цілком таємно» за підписом Л. Берія з'являється Наказ від 21 грудня 1938 р. № 00310 «Про основні критерії при відборі кадрів для проходження служби в органах НКВС СРСР».

Інструкція передбачала медичний огляд, спеціальну перевірку та психофізіологічне обстеження кандидатів на службу.

Мета полягала у виявленні та відсіві осіб, неповноцінних за анатомічними, фізіологічними, психічними ознаками дегенерації. Інструкція представляла собою конгломерат наукових положень,

історичних, побутових узагальнень з елементами дискримінації за статевими, національними та іншими ознаками. Показове у цьому відношенні визначення однієї з восьми головних ознак дегенерації: «Особливу увагу звертати на національне походження кандидата. Дуже небезпечними в соціальному плані по своїй психологічній суті є люди, які народилися в результаті змішаних шлюбів. Для кадрового відбору в НКВС важливо відсіювати в основному осіб, у яких присутня єврейська кров» (Текст Інструкції мовою оригіналу наведений в Додатках).

Стосовно власне психічних ознак дегенерації, то до них були віднесені статеві «перверсії та аномалії, фобії, демонічні риси». Комплекс останніх складала багатомовність, схильність до суперечок, стихійний гнів та злість, моральна слабкість. Важливим критерієм відбору визнавалася схильність до самогубств. У зв'язку з можливим успадкуванням цієї схильності пропонувалося встановлювати випадки суїциду у кількох поколінь близьких родичів.

Якщо відволіктися від псевдонауковості інструкції, її неминучих партійно-ідеологічних викривлень, то власне спробу введення елементів психологічного відбору можна оцінити позитивно. У подальшому психологічний відбір було замінено на психіатричний, який здійснювався через військово-лікарняні комісії.

Другий, підготовчо-організаційний, етап розбудови психологічної служби за часів СРСР (40-і роки–1991 рік ХХ ст.) включає *два періоди*. *Перший період*, який тривав впродовж майже 30-ти років, показовий тим, що практична психологія у правоохоронній сфері продовжувала перебувати під фактичною заборонаю. На той час чи не єдиною сферою функціонування практичної психології була військова справа.

Під час другої світової війни військові психологи, які підпорядковувалися Головному політичному управлінню Червоної Армії та Військово-Морському Флоту і взаємодіяли з політичними частинами військових підрозділів, зосереджувалися на розв'язанні двох важливих проблем. Перша полягала у формуванні психологічної стійкості та збереженні боєздатності червоноармійців під впливом зброї паралізуючої дії. Це були танки, в т.ч. і новітньої конструкції, пікіруючі бомбардувальники, реактивні шестиствольні міномети. У 1941–1942 рр. значного

розповсюдження набула так звана танкофобія, під впливом якої не тільки окремі червоноармійці, а й первинні військові підрозділи втрачали боєдатність. У зв'язку з цим була запроваджена обов'язкова попередня обкатка танками.

Друга проблема полягала у формуванні у рядового та командного складу стійкої внутрішньої установки на неможливість потрапляння в полон та співпраці з ворогом. Про важливість цієї проблеми свідчить хоча б те, що тільки у 1941 році до німецького полону потрапило більше одного мільйона військовослужбовців, а за період 1941–1945 рр. їх кількість перевищила 2,5 млн. Відомо, що серед тих, хто перейшов на бік німецької армії, були навіть і герої Радянського Союзу (зокрема бувший командуючий армією, улюбленець Сталіна генерал-лейтенант Власов).

Психологи також залучалися до вирішення більш конкретних чи локальних завдань. Це, наприклад, психологічне супроводження окремих аспектів розвідувально-диверсійної та контррозвідувальної діяльності. Психологічна обробка німецьких військовополонених та створення організації «Вільна Німеччина» на чолі з бувшим командуючим шостою армією Вермахту генерал-фельдмаршалом фон Паульсом, відкриття центрів підготовки собак у якості підривачів танків, санітарів, зв'язкових та ін.

Відродження практично-прикладної гілки юридичної психології та психологічної служби у її межах розпочалося у середині 70-х років ХХ ст. Аналогічний процес дещо пізніше розпочався у психології праці та інженерній психології, авіаційно-космічній психології, ергономіці. У правоохоронній сфері відродження психологічної служби пов'язане з відкриттям психофізіологічних лабораторій (ПФЛ) при обласних медичних управліннях МВС, а також появою штатних психологів у пенітенціарних установах окремих видів (виховно-трудова колонія для неповнолітніх та слідчих ізоляторах). Необхідність створення ПФЛ обумовлювалася підвищеними вимогами до психічного здоров'я кандидатів на службу й працівників ОВС, які не забезпечувалися традиційними військово-лікарняними комісіями. Передбачалося, що психодіагностичне обстеження за допомогою ряду методик (тест М. Люшера, матриці Дж. Равена, Мінесотський багатопрофільний опитувальник) дозволить

своєчасно виявити осіб із прихованою психічною патологією, початковими формами психічних захворювань. Для науково-методичного керівництва ПФЛ було створено Центральну науково-дослідну психофізіологічну лабораторію, яка проіснувала до 1990 року.

Ефективність ПФЛ переконливо виявилася при відборі працівників ОВС України для забезпечення заходів Олімпіади-80 у Києві та Москві. Попередньо відібрані кандидати, які не перебували на психіатричному обліку, пройшли психофізіологічне освідчення. За його результатами середній відсів склав 5,8 %, а по окремих, найбільш відповідальним підрозділам досягав 27 %. В одному із цілком таємних наказів тодішнього МВС СРСР зазначено, що «наслідком такого ретельного відбору стала висока ефективність діяльності і відсутність надзвичайних подій, пов'язаних з психоемоційною нестійкістю». Ефективний відбір для забезпечення заходів Олімпіади-80 та позитивні результати поточної роботи ПФЛ дозволили висунути ідею створення єдиної психопрофілактичної служби ОВС. Її головні завдання визначилися таким чином:

- 1) відбір кандидатів на службу за результатами психодіагностичного і психіатричного свідчення з рекомендаціями щодо доцільного виду оперативно-службової діяльності;
- 2) розробка та застосування методів підвищення психофізіологічної стійкості особового складу;
- 3) щорічні психопрофілактичні огляди з метою раннього виявлення можливої нервово-психічної патології;
- 4) медико-психологічна реабілітація працівників, які перенесли примежові нервово-психічні розлади, психосоматичні захворювання, отримали тілесні ушкодження.

Створення психопрофілактичної служби, на жаль, не вийшло за межі початкової стадії. Не вдалося задовільно вирішити питання фахового комплектування, матеріально-технічного та методичного забезпечення. Негативну роль відіграли зміни у вищому керівництві МВС. Підпорядкованість служби Медичному управлінню і, як наслідок, переважно медико-психіатрична спрямованість її діяльності не забезпечили достатніх професійних зв'язків із психологічною спільнотою.

Уже на початковій стадії психопрофілактична служба виявилася фактично ізольованою від споріднених служб, які

існували у багатьох галузях і знаходилися на достатньо високому рівні розвитку.

Як уже зазначалося вище, характерною рисою другого етапу розбудови психологічної служби ОВС була поява штатних психологів у пенітенціарних установах. Узагальнення досвіду роботи психологів в установах Чернігівської, Харківської, Полтавської областей України, Саратовської, Рязанської, Пермської областей Росії дозволило створити у 1988 році перші штатні лабораторії. Їх діяльність здійснювалася у двох головних напрямках:

1) вивчення особистості прибулих в установу засуджених і підготовка рекомендацій щодо їх розподілу в загони та виховної роботи в них;

2) корекція негативних психічних станів, поведінки в цілому на основному етапі відбування покарання.

У подальшому з'явився третій напрямок, пов'язаний з психолого-педагогічною підготовкою засуджених до звільнення й життя на волі. Персонал пенітенціарних установ як об'єкт діяльності психологів у цей період не розглядався. Робота з ним проводилася на ініціативній основі і мала переважно просвітницький характер.

Створені психофізіологічні лабораторії виявилися достатньо ефективними для свого часу й можливостей. Спроба трансформувати їх у єдину психопрофілактичну службу залишилася незавершеною. Позитивні результати діяльності психологів пенітенціарних установ дозволили впритул підійти до питання про створення психологічної служби на рівні пенітенціарної системи України і СРСР у цілому.

В останні роки існування СРСР відбулося кілька подій, які мали важливе значення для психологічної служби правоохоронних органів.

Першою подією можна вважати VII з'їзд психологів СРСР, який відбувся у першій половині 1989 року. З'їзд констатував суттєвий відрив психології як переважно теоретично-дослідницької науки від актуальних запитів практики і визнав за доцільне перебудувати та якісно зміцнити психологічні служби правоохоронних органів.

Пріоритетні завдання цих служб з'їзд визначив так: розробка психологічних засад і методичних процедур різних

видів судово-психологічної експертизи; удосконалення діяльності пенітенціарних установ та системи соціального патрунування; суттєве збільшення обсягу психологічної підготовки співробітників правоохоронних органів, які закінчують вищі та середні спеціальні школи міліції, юридичні факультети університетів; уведення викладання психології у підготовку молодшого начальницького складу.

З позицій сьогодення видно, що резолюція з'їзду не охопила всі актуальні питання діяльності психологічної служби ОВС. Але головна заслуга VII з'їзду полягала в тому, що він дозволив на новому рівні повернутися до ідеї психологічної служби як такої, стимулював розробку концептуальних та прикладних засад її діяльності.

Ще однією важливою подією (хоча і більш локальною) стала поява у центральному апараті МВС СРСР групи фахівців, запрошених з Інституту авіаційної та космічної медицини Міністерства оборони. У стислі терміни цій групі вдалося встановити ділові контакти з кафедрами психології Академії МВС СРСР та Київської вищої школи міліції, рядом авторитетних юридичних психологів, заручитися підтримкою вищого керівництва союзного міністерства.

Одним із наслідків цього стала поява наказу МВС СРСР «Про поетапне створення служби психофізіологічного та соціально-психологічного забезпечення роботи з кадрами ОВС». Наказом передбачалася переорієнтація діяльності психофізіологічних лабораторій, створення первинної практичної ланки у вигляді кабінетів (груп) психофізіологічного та соціально-психологічного забезпечення міськрайлінорганів, навчальних закладів та центрів. *Головні завдання новоствореної служби* полягали у такому:

- 1) психодіагностика професійної придатності кандидатів на службу та навчання у закладах МВС;
- 2) розробка й упровадження рекомендацій щодо вдосконалення змісту, організації, засобів та умов службової діяльності;
- 3) динамічне психофізіологічне й психологічне спостереження за співробітниками у процесі службової діяльності;

4) профілактика несприятливих функціональних станів співробітників, підтримка їх працездатності у штатних та екстремальних умовах;

5) професійно-психологічна реабілітація на базі лікувально-профілактичних та спортивно-оздоровчих закладів.

Наведений перелік свідчить, що діяльність новоствореної служби (у порівнянні з психопрофілактикою) переорієнтовувалася на власне психологічні аспекти. Така переорієнтація була хоча і позитивною, але недостатньою, бо, зокрема, соціально-психологічні аспекти знайшли своє «представництво» тільки у назві служби. Корекції даної ситуації до певної міри сприяла науково-теоретична конференція «Актуальні проблеми морально-психологічної підготовки особового складу органів внутрішніх справ» (Москва, травень 1991 р.), тон на якій задавали професійні психологи. Конференція визнала за доцільне користуватися надалі поняттям «служба психологічного забезпечення діяльності ОВС», а її головні завдання доповнити наступним:

- організація та проведення психологічної підготовки особового складу;

- формування психологічної сумісності співробітників та здорового морально-психологічного клімату у службових колективах;

- забезпечення ділових взаємовідносин із населенням і громадськістю, позитивної громадської думки щодо діяльності ОВС.

На виконання резолюції конференції та розпорядження МВС СРСР у Київській вищій школі міліції *вперше в Україні була створена кафедра психологічної підготовки*. До навчального плану було включено дисципліни: Професійна психологія в ОВС, Психологія управління в ОВС, Оперативно-розшукова психологія. Колектив кафедри на чолі з В.С. Медведєвим приступив до розробки проекту концепції професійно-психологічної підготовки персоналу ОВС.

Підводячи підсумки розбудови психологічної служби правоохоронних органів за часів СРСР, можна констатувати таке:

- у керівництва правоохоронними органами сформувалося усвідомлення доцільності і необхідності психологічного

забезпечення правоохоронної діяльності, а ідея створення спеціалізованих психологічних підрозділів отримала підтримку;

- декілька спроб створити такі підрозділи виявилися незавершеними в силу низки об'єктивних і суб'єктивних чинників;

- остання, найбільш плідна спроба створити психологічну службу була зупинена бурхливими подіями, пов'язаними з розпадом СРСР.

РОЗДІЛ 4. ПСИХОЛОГІЧНА СЛУЖБА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ)

4.1. Психологічна служба у початковий період функціонування.

Розпад Радянського Союзу та проголошення України суверенною державою на деякий час відсунули питання розгортання психологічної служби на другий план. Серед фахівців (В. М. Синьов, О. П. Сєверов, К. С. Делікатний, О. В. Шаповалов та ін.) назрівало розуміння необхідності виваженого, суто професійного осмислення ролі та завдань служби у нових умовах. Така необхідність ставала все більше очевидною на тлі двох процесів.

Перший, як вже зазначалося, полягав у кризовому стані, до якого потрапила юридична психологія разом із своїми материнськими науками – психологією та правознавством. Його апофеозом стала пропозиція до Вищої Атестаційної Комісії (ВАК) України не надавати юридичній психології самостійного наукового статусу і включити до складу кримінології. Як не дивно, але така пропозиція до певної міри була спровокована успіхами практично-прикладної гілки юридичної психології та дискусією щодо предмету юридичної психології.

Зусиллями психологічної спільноти, які підтримала низка авторитетних юристів (О. М. Костенко, М. В. Костицький, Я. Ю. Кондратьєв, С. А. Тарарухін та ін.) здоровий глузд та логіка науки перемогли і сьогодні можна констатувати, що юридична психологія в Україні де-факто й де-юре визнана галуззю психології.

Другим процесом, на тлі якого визрівало суто професійне осмислення сутності психологічної служби правоохоронних органів, стало форсоване створення у 1992 році психологічної служби Збройних Сил України. Її засновники вбачали у службі певний антипод одіозних політичних органів Радянської Армії. Згідно із затвердженою міністром оборони концепцією, мета служби полягала у соціально-психологічному забезпеченні життєдіяльності військ, гуманістичному та культурно-виховному

впливі на військові колективи й окремих вояків, сприянні реалізації їх національно-культурних, духовних потреб.

Очевидно, що мета служби у більшій частині не є професійно-психологічною. Про це було зазначено у відповідному експертному висновку кафедри психологічної підготовки Української академії внутрішніх справ, яка була створена на базі колишньої Київської вищої школи міліції. Практична діяльність служби, поспіхом укомплектованої особами, які у більшості своїй мали туманні уявлення про психологію, але великі амбіції, швидко набула політичного забарвлення. Як наслідок – численні реорганізації і значна дискредитація ідеї психологічної служби у силових відомствах.

Концептуальне осмислення ролі та можливостей психологічної служби ОВС України і підготовка відповідних пропозицій (1991 р. – перша половина 1993 р.) супроводжувалися випереджаючим розгортанням психологічної служби у пенітенціарних установах.

Така, несподівана на перший погляд, логіка пов'язана з певною автономністю пенітенціарної системи у рамках МВС, вже накопиченим переконливим досвідом, наявністю фахівців у багатьох установах та плідними контактами кафедри пенітенціарної психології і Київського інституту внутрішніх справ з практичними працівниками, керівництвом відповідного Головного управління МВС.

Визначальне значення для розбудови психологічної служби пенітенціарної системи мало надання їй офіційного статусу наказом МВС України від 8 червня 1991 р. № 283 Штатна чисельність служби могла досягати 5 фахівців залежності від виду установи та кількості утримуваних у ній осіб. Вже через рік у пенітенціарних установах України на посадах психологів успішно працювало близько 200 осіб, абсолютну більшість із яких склали випускники психологічного факультету Київського інституту внутрішніх справ (КІВС).

У другій половині 1993 року в історії психологічної служби правоохоронних органів відбулися дві події, які можна поєднати загальною оцінкою «вперше». Обидві події представляли собою реалізацію пропозицій, підготовлених групою фахівців на чолі з В. М. Синьовим та О. П. Северовим і були підтримані тодішнім

заступником міністра внутрішніх справ України по роботі з особовим складом В. Г. Баргашевичем.

Перша подія полягала у створенні власної навчальної бази на рівні факультету у Київському інституті внутрішніх справ (КІВС) і дещо пізніше – Національному університеті внутрішніх справ (Харків) для підготовки практичних психологів.

Одночасно з тим у центральному апараті Міністерства внутрішніх справ створюється Управління виховної та соціально-психологічної роботи на чолі з авторитетним фахівцем О. П. Северовим. Оперативно розробляються проекти Положення про службу, основні завдання та функції її працівників і на початку 1994 року розсилаються у практичні органи, навчальні заклади, науково-дослідні установи для експертизи та внесення пропозицій. За попередньо узгодженими з керівництвом Міністерства розрахунками, загальна штатна чисельність працівників служби (без пенітенціарної системи) мала складати 2400 осіб.

Здавалося, ніщо не завадить психологічній службі остаточно і триумфально утвердитися на всіх рівнях, починаючи з центрального апарату Міністерства і закінчуючи первинними практичними органами та підрозділами. Але зміна вищого державного та відомчого керівництва, чергові реформації за принципом «ліс рубають – тріски летять» призвели до того, що однією з таких «трісок» виявилось Управління виховної та соціально-психологічної роботи. У кінці 1994 року воно розформовується, а його функції передаються управлінню по роботі з особовим складом (УРОС) МВС.

Період з 1994 по 1997 рр., чи не найтяжчий у новітній історії психологічної служби в ОВС, був присвячений блокуванню рушійних ініціатив супротивників, збереженню фахівців та вже введених на місцях посад, кропіткій роботі по формуванню толерантної позиції у нового керівництва МВС та обласних управлінь. Значну роль у цьому відіграли фахівці КІВС, лабораторії кадрових і психологічних проблем діяльності ОВС Науково-дослідного центру при Національній академії внутрішніх справ України (НАВСУ), практичні психологи на місцях.

Одним із наслідків цього стало створення у складі УРОС відділу психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів та підрозділів внутрішніх справ. Спільно з

фахівцями цих підрозділів відділом розробляються проекти Концепції психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності, Положення про службу психологічного забезпечення та Типових функціональних обов'язків психолога органу (підрозділу) внутрішніх справ України. Дані документи затверджуються та вступають у дію впродовж 1997 року. Згідно з ними, поле професійної діяльності практичних психологів ОВС окреслюється *чотирма координатами-напрямами*:

1) професійно-психологічний відбір на службу та навчання;

2) психологічне супроводження проходження служби працівниками;

3) професійно-психологічна підготовка до виконання оперативно-службової діяльності;

4) психологічне супроводження власне оперативно-службової діяльності.

У рамках першого напрямку передбачалося виконання таких основних завдань:

- надання допомоги особам у виборі професії (спеціальності) працівника ОВС шляхом професійної консультації на основі вивчення професійних інтересів, нахилів, інших індивідуально-психологічних характеристик та з урахуванням стану здоров'я;

- визначення ступеня відповідності психологічних даних кандидата на службу чи навчання вимогам конкретної спеціальності з наданням відповідних рекомендацій;

- внесення пропозицій по раціональному розподілу працівників та випускників навчальних закладів на посади за спеціальністю.

У рамках другого напрямку, а саме супроводження проходження служби працівниками, передбачалося виконання таких основних завдань:

- психологічна підтримка адаптації до служби, включаючи участь у підборі, навчанні, призначенні наставників;

- підготовка висновків щодо кваліфікаційно-посадового зростання, участь у атестуванні працівників, формуванні резерву на висування;

- проведення первинної психопрофілактики та психокорекції відхилень у поведінці, виявлення ознак девіантної

поведінки, індивідуальна робота з працівниками, віднесеними до груп «ризик»;

- надання психологічної допомоги працівникам, які перебували в екстремальних ситуаціях (застосування зброї та спеціальних засобів, отримання тілесних ушкоджень, бойових психічних травм тощо);

- оптимізація соціально-психологічного клімату у службових колективах, допомога керівництву у розробці та реалізації управлінських рішень;

- участь у службових розслідуваннях надзвичайних подій (скоєння злочину, втрата зброї, суїцид та ін.), порушень законності та дисципліни працівниками.

Третій основний напрямок, а саме професійно-психологічна підготовка, передбачала виконання наступних завдань:

- формування різних видів психологічної готовності (безпосередньої, загальної, спеціальної та ін.) до діяльності;

- професійно зорієнтований розвиток пізнавальних якостей;

- формування психологічної культури й техніки професійного спілкування;

- вироблення техніки саморегуляції професійної поведінки (мобілізація, демобілізація та ін.);

- удосконалення психологічної компетентності керівного складу.

Четвертий напрям, а саме психологічне супроводження оперативно-службової діяльності, передбачав виконання таких основних завдань:

- аналіз кримінально-психологічних даних щодо правопорушників (злочинців), складання їх психологічних портретів, психологічне супроводження оперативно-розшукових та слідчих дій;

- психологічна підтримка переговорної діяльності, правомірного психологічного впливу на осіб, що представляють службовий інтерес;

- надання рекомендацій щодо комплектування спеціальних загонів, нарядів, екіпажів тощо з урахуванням психологічної сумісності та спрацьованості працівників;

- консультування працівників із питань взаємодії з різними прошарками населення, окремими групами, представниками засобів масової інформації.

Перелік та обсяг основних завдань максимально конкретизувався в залежності від місця діяльності практичного психолога: стройові чи спеціальні підрозділи типу «Беркут», «Сокіл», «Кобра» та ін., міськрайлінорган, навчальний заклад, підгалузєва служба (ДАІ, охорона, протидія економічній та організованій злочинності) і таке ін. Але навіть з урахуванням цього практичний психолог ОВС виконував, як правило, 4–5 професійних функцій на відміну від практичних психологів, які працювали в інших галузях та сферах і мали більш вузьку функціональну спеціалізацію.

Концепцією психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів та підрозділів внутрішніх справ України (повний текст Концепції наведений у Додатках) передбачалося поетапне створення впродовж 1997–2000 рр. відповідної системи психологічного забезпечення. Суб'єктом цієї системи була психологічна служба, яка мала такий вигляд:

- відділ психологічного забезпечення управління по роботі з особовим складом Головного управління кадрів Міністерства внутрішніх справ України;

- практичні психологи окремих самостійних структурних підрозділів Міністерства внутрішніх справ України;

- групи (відділення) психологічного забезпечення відділів виховної роботи та соціального захисту управлінь по роботі з особовим складом ГУ МВС України в Криму, м. Києві та Київській обл., УМВС України в областях, м. Севастополі та на транспорті;

- групи (відділення) психологічного забезпечення відділів по роботі з особовим складом управлінь-відділів державної служби охорони при ГУ МВС України в Криму, м. Києві та Київській обл., УМВС України в областях, м. Севастополі;

- групи психологічного забезпечення стройових підрозділів міліції ГУМВС, УМВС, підрозділів міліції швидкого реагування «Беркут» ГУМВС, УМВС, міськрайлінорганів ГУМВС, УМВС, відділів Державної служби охорони та Державної пожежної служби.

Науково-методична робота за напрямками діяльності служби психологічного забезпечення покладалася на:

- центри психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності МВС України;

- лабораторію кадрових і психологічних проблем діяльності органів внутрішніх справ науково-дослідного центру при Українській академії внутрішніх справ;

- кафедри відповідного профілю та спеціалізовані лабораторії психологічного забезпечення при вищих навчальних закладах Міністерства внутрішніх справ України.

Починаючи з 1998 року, психологічна служба ОВС України повільно, але неухильно набирала обертів. Так, у 1998 р. було заміщено 417 посад психологів, у 1999 р. – 485 посад, 2000 р. – 519 посад, на середину 2001 р. – більше 550 посад. Якщо у 1998 р. на одного психолога у якості об'єктів діяльності припадало в середньому більше 900 працівників ОВС, то у 2002 р. цей показник складав 494 працівника.

Передбачлива кадрова політика (а це два власних факультети та постійно діючі при КІВС з 1999 р. курси підвищення кваліфікації) дозволяла майже повністю забезпечити потреби практичних органів у фахівцях. На той час зі спеціальності «юридична психологія» в Україні функціонували докторська та дві кандидатські спеціалізовані вчені ради, були відкриті магістратура та ад'юнктура.

Впродовж 1998–2002 рр. психологічна служба ОВС досягла суттєвих результатів. Вони, зокрема, полягали у такому. Психодіагностикою та соціально-психологічним вивченням охоплювалося близько 95 % кандидатів на службу, із яких 14 % не рекомендувалися до прийому. При відборі на навчання додатково проводилось вивчення мотиваційної та інтелектуальної готовності, при цьому відсів складав приблизно 4 %. Визнанням ефективності професійного відбору як такого стало запрошення психологів до участі у доборі працівників ОВС для миротворчих сил ООН. У ході багатоступінчатого добору діагностувалися професійно-важливі якості; давався прогноз поведінки у екстремальних ситуаціях, пов'язаних з міжнаціональним складом миротворців та специфікою країни перебування; складався психологічний портрет кандидата. Щорічно така робота проводилась з більш, ніж 200 попередньо рекомендованими особами, з яких 17 % отримували негативний висновок.

Вперше в історії ОВС України за результатами опитування і тестування працівників всіх регіонів було складено узагальнений

соціально-психологічний портрет професіонала. З відповідними рекомендаціями його розіслано на місця.

Важливе місце у роботі практичних психологів зайняла профілактика, своєчасне виявлення та корекція суїцидальних намірів. У зв'язку з соціально-економічними та психологічними чинниками, починаючи з 1997 р., суттєво зріс показник завершеного суїциду, який в середньому за рік складав 51 випадок. Проблема суїциду працівників ОВС набула загрозливого характеру. На жаль, майже повністю підтвердився прогноз, виданий свого часу групою фахівців (С. І. Яковенко, О. В. Шаповалов, В. В. Сулицький та ін.) спільно з керівництвом відділу психологічного забезпечення Міністерства (С. В. Омельченко).

Психологічна служба у межах своєї компетенції розпочала інтенсивну профілактично-корекційну діяльність. Її основу склали методичні матеріали, підготовлені за результатами спеціального дослідження та двох науково-практичних конференцій «Попередження суїцидальних проявів у працівників ОВС» (1998; 2000), проведених на базі КІВС. У навчальну програму підготовки психологів була введена дисципліна «Психологія суїцидальної поведінки» та видано два навчальних посібники. Однак, визнання ефективності роботи психологів до певної міри спровокувало тенденцію перекласти на них усю попереджувально-корекційну діяльність.

Визнанням ефективності діяльності психологічної служби стало її залучення до виконання Комплексної програми вдосконалення роботи з кадрами та підвищення авторитету міліції, затвердженої наказом МВС України від 29 січня 1999 року № 61.

На психологічну службу у межах її компетенції покладалося проведення низки заходів (розділ 6 Комплексної програми «Соціально-психологічна та виховна робота»), а саме:

- вивчення потреб, найбільш поширених і типових труднощів по службі молодих працівників, випускників закладів освіти, надання їм юридичної та психологічної допомоги, сприяння набуттю управлінських навичок;

- підготовка програм з: 1) питань психосоціальних чинників ризику для життя і здоров'я, психологічної готовності до дій в екстремальних ситуаціях, безпечних технологій у конкретних видах службової діяльності; 2) сприяння соціальній

адаптації співробітників органів внутрішніх справ, які звільнені на пенсію; 3) профілактики професійної деформації та девіантної поведінки серед працівників органів внутрішніх справ, військовослужбовців внутрішніх військ;

- здійснення заходів щодо виявлення сімей працівників органів внутрішніх справ, військовослужбовців внутрішніх військ, у яких склалися конфліктні відносини, та посилення контролю з метою недопущення надзвичайних подій, підтримки нормальних сімейних стосунків, надання допомоги у вирішенні побутових проблем;

- започаткування підготовки і випуску серії наукових праць з практичної психології в органах внутрішніх справ;

- розробка і видання брошур, пам'яток для працівників міліції з питань професійної етики, культури, поведінки та спілкування з громадянами в різних ситуаціях;

- розгляд можливостей створення в міськрайліноорганах і підрозділах внутрішніх справ, військових частинах умов для релаксації і зняття психоемоційного напруження у співробітників, особливо для тих, які за умов служби часто перебувають в екстремальних ситуаціях.

З метою апробації передових технологій, мовної і критеріальної адаптації тестово-опитувальних методик у 2000 р. при Головному управлінні МВС у м. Києві був створений Центр практичної психології, який тимчасово виконував функції Центральної психометричної комісії МВС України. Дана комісія одночасно забезпечувала інтереси Центру психіатричної допомоги і його філіалів, які працювали на застарілій методичній базі.

Накопичений впродовж 1997–2002 років в цілому позитивний досвід функціонування психологічної служби також засвідчив про наявність проблемних питань. Одне з них полягало в тому, що психологи органів та підрозділів були підпорядковані відділам (відділенням) роботи з особовим складом У(В) РП ГУ МВС, УМВС, УМВСТ, а головні (старші) психологи безпосередньо входили до складу цих відділів.

Така схема керівництва була запроваджена наказами МВС України «Про створення підрозділів виховної, соціальної роботи та психологічного забезпечення» від 14 червня 1999 р. № 546, які у відповідно до наказу МВС України від 31 січня 2002 № 97 мали назву «підрозділи роботи з особовим складом». Усі ці

зміни відбувалися всупереч Концепції психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності та Положення про відповідну службу.

В результаті цього обсяг професійно-службових завдань значно збільшився, а фахівців-психологів масово почали залучати до виконання обов'язків не за прямим призначенням. Свою роль також зіграло обмеження бюджетного фінансування МВС України на 2002 рік та наступні роки. Стала очевидною потреба в оптимізації організаційно-штатної структури психологічної служби та повернення її до власне професійної спеціалізації. Вирішення цих завдань означало перехід психологічної служби на новий рівень функціонування і одночасно наступний (основний) період.

4.2. Психологічна служба в основний період функціонування.

На підставі наказу МВС України «Про заходи щодо реорганізації служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів та підрозділів внутрішніх справ України» від 5 квітня 2002 р. № 336 були створені Центри (групи) практичної психології при ГУМВС, УМВС і створено головний центр служби психологічного забезпечення – Центр Департаменту роботи з персоналом МВС України. Центри склалися із відділень (груп) професійного психологічного відбору та професійної орієнтації, відділень (груп) психологічного супроводження оперативно-службової діяльності, груп психопрофілактичної роботи в органах та підрозділах внутрішніх справ.

Важливою подією в основний період функціонування психологічної служби стала Концепція психопрофілактичної роботи в органах внутрішніх справ України (надалі – Концепція) та Програма її реалізації до 2005 р. Вони були затверджені наказом МВС України від 5 квітня 2002 р. № 334. Необхідність створення системи психопрофілактичної роботи на базі відповідної концепції була обумовлена значним підвищенням інтенсивності оперативно-службової діяльності, збільшенням її обсягу, майже критичним зростанням психологічного навантаження на персонал ОВС. Наслідком цього стало розповсюдження різних форм девіантної та деструктивної

поведінки, численні надзвичайні події з тілесними ушкодженнями, психічними травмами і подальшими посттравматичними стресовими розладами. З 1998 по 2002 рік в органах внутрішніх справ України загинуло 840 працівників та більше 7000 працівників отримали поранення.

В Концепції зазначалося, що психоемоційна напруженість як атрибут професійної діяльності працівників ОВС обумовлюється такими чинниками:

- ризиком для життя і здоров'я;
- дефіцитом часу для аналізу обставин і прийняття рішення;
- постійно існуючою протидією з боку правопорушників та злочинців;
- загрозою помсти працівникові та членам його родини з боку правопорушників та злочинців за його професійні дії;
- застосування вогнепальної зброї;
- високою ціною можливих помилок;
- усвідомленням високої відповідальності (у тому числі кримінальної) за результатами й наслідками роботи;
- великими психологічними й фізичними навантаженнями;
- конфліктними ситуаціями в процесі службової діяльності;
- інтенсивним впливом несприятливих чинників навколишнього середовища.

Психопрофілактична робота представляла собою комплекс соціально-економічних, правових, організаційних, службових, психологічних, педагогічних та медичних заходів, спрямованих на збереження, зміцнення й відновлення соціально-психологічної та особистісної дезадаптації.

Концепція психопрофілактичної роботи в ОВС передбачала вдосконалення психологічного забезпечення та підвищення рівня надійності персоналу ОВС за такими напрямками:

1. Удосконалення роботи з кадрами шляхом здійснення комплексу заходів із професійно-психологічного відбору та підготовки психологічно стійких, інтелектуально розвинених професіоналів; зниження плинності кадрів, захворюваності, загибелі, поранень, порушень дисципліни та законності, випадків скоєння злочинів та надзвичайних подій серед працівників.

2. Удосконалення психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності шляхом реалізації комплексу заходів із психологічного супроводження розслідувань та розкриття злочинів; застосування психологічних знань у вирішенні завдань боротьби зі злочинністю, охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки.

3. Удосконалення організації роботи щодо підвищення престижу працівника органів внутрішніх справ та авторитету міліції України серед громадян.

Концепцією передбачалося впровадження на базі училищ професійної підготовки та навчальних центрів підготовки працівників ГУМВС, УМВС принципово нової комплексної форми професійно-психологічної підготовки персоналу – «тренінгу управління стресом в кризових та екстремальних ситуаціях», яка дозволила б сформувати у працівників психологічну стійкість, отримати навички безпечної поведінки, а також вирішити низку їх психологічних проблем та проблем у діяльності органів внутрішніх справ, пов'язаних із суїцидами, конфліктами, плинністю кадрів та іншими негативними явищами.

У процесуальному плані ***психопрофілактична робота повинна складатися з первинної, вторинної і третинної психопрофілактики.***

Первинна психопрофілактика включає: професійно-психологічний відбір та психологічне супроводження службової діяльності; психодіагностику та психокорекцію, що забезпечують найбільш раннє виявлення та ефективну корекцію чи нейтралізацію негативних психоемоційних станів і відновлення працездатності працівників; освіту персоналу щодо причин соціально-психологічного неблагополуччя, відхилень у психоемоційних станах та адаптації; допомогу в організації здорового способу життя та психогігієни, професійної діяльності; навчання форм та методів саморегуляції, своєчасного звернення до фахівців за консультацією в ситуаціях, що створюють підвищений ризик розвитку психогенних розладів.

Вторинна психопрофілактика включає лікувально-профілактичні заходи, що забезпечують найбільш раннє виявлення та ефективне лікування на початкових етапах формування психічної патології.

Третинна психопрофілактика включає заходи соціально-медичної реабілітації колишніх працівників ОВС із клінічними проявами психічної патології, що виникла підчас проходження служби, обмеження їх психічної інвалідизації.

Психопрофілактичні заходи повинні здійснюватися на **п'яти рівнях**: *організаційно-нормативному; психолого-педагогічному; психологічному; лікувально-профілактичному; науково-методичному.*

Заходи психолого-педагогічного рівня здійснюються з метою психологічної просвіти, формування у працівників органів внутрішніх справ стану психологічної готовності до дій у складних та екстремальних умовах і передбачають:

1. Навчання керівників усіх рангів «менеджменту безпеки», умінь і навичок прийняття управлінських рішень з обов'язковим урахуванням безпеки їх виконання.

2. Навчання працівників тактиці, методам і прийомам забезпечення особистої безпеки в специфічних умовах професійної діяльності та в повсякденному житті; формування психологічних установок та готовності використовувати відповідні вміння та навички щодо забезпечення:

- особистої професійної безпеки – професійно грамотних дій в умовах психологічного тиску з боку кримінальних елементів;

- особистої психологічної безпеки – умінь і навичок психодіагностичної самодіагностики та саморегуляції для нейтралізації негативних наслідків стресових ситуацій та емоційно-психологічних навантажень, особливо при роботі в екстремальних умовах;

- особистої фізичної безпеки у професійній діяльності та поза службою.

3. Навчання керівників усіх рангів та рядових працівників за допомогою тренінгових технологій практичних навичок протидії стресам, поліпшення особистої й професійної комунікації, умінь вирішувати проблеми, що виникають у службових колективах, формувати та підтримувати належний соціально-психологічний клімат.

4. Навчання психологів системи МВС основним прийомам психологічної допомоги та психокорекції, організації й

проведення тематичних тренінгів психокорекційної роботи, практичних курсів із методики надання психологічної допомоги.

Заходи психологічного рівня передбачають розробку та використання стандартизованих, спеціалізованих психотехнологій:

- професійно-психологічного відбору та розстановки кадрів;
- сприяння психологічній адаптації молодих працівників та працівників, які переміщені на інші посади, до вимог професійної діяльності;

- контролю за рівнем психологічної готовності до виконання професійних обов'язків;

- ранньої діагностики негативних психоемоційних станів;

- здійснення профілактики негативних наслідків психотравмуючих впливів та професійної деформації;

- конструктивного реагування на стресогенні ситуації та запобігання накопиченню негативного емоційного заряду;

- створення оптимального соціально-психологічного клімату та керованих службово-особистісних стосунків у колективі;

- відпрацювання системи психологічного захисту самих психологів ОВС від негативного психоемоційного впливу в процесі проведення психокорекційної роботи.

Координація діяльності щодо реалізації Концепції, організаційне та науково-методичне керівництво роботою служби психологічного забезпечення покладалися на Центр практичної психології Департаменту роботи з персоналом МВС України на чолі з енергійним та амбітним керівником С. В. Омельченком.

В процесі реалізації Концепції психопрофілактичної роботи стала очевидною необхідність оптимізації організаційно-штатної структури психологічної служби та належного нормативного забезпечення її діяльності у вигляді положень, інструкцій, функціональних обов'язків і т. ін. Вивчення передового зарубіжного досвіду дозволило висунути ідею щодо об'єднання підрозділів служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності в Інститут юридичної (практичної) психології МВС України. Це дозволило б зміцнити організаційно-управлінський статус, підвищити авторитет психологічної служби, убезпечити її від суб'єктивно-пристрасних та некомпетентних рішень керівництва МВС. На жаль, ця інноваційна ідея не вийшла за межі розробки та

обговорення відповідних пропозицій. Було визнано за доцільне залишити вже усталений варіант у вигляді служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України. Для належного нормативного забезпечення її діяльності був підготовлений пакет документів, який включав:

1. Положення про службу психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України.

2. Положення про Центр практичної психології при головних управліннях МВС України в Автономній Республіці Крим, місті Києві та Київській області, управліннях МВС України в областях, місті Севастополі та на транспорті.

3. Положення про психолого-педагогічне супроводження навчально-виховного процесу у навчальних закладах МВС України.

4. Положення про групу посиленої психологічної уваги в органах внутрішніх справ України та навчальних закладах МВС України.

5. Положення про психотренінговий комплекс в органах внутрішніх справ України.

6. Зразок карти психологічного супроводження працівника органів внутрішніх справ України.

7. Кваліфікаційні вимоги до працівників служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України.

8. Етичний кодекс психолога служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України.

9. Табелі належності матеріального забезпечення, засобів зв'язку, обчислювальної та організаційної техніки, допоміжних технічних засобів центрів практичної психології при головних управліннях МВС України в Автономній Республіці Крим, місті Києві та Київській області, управліннях МВС України в областях, місті Севастополі та на транспорті та служби психологічного забезпечення Державної служби охорони, Головного Управління внутрішніх військ МВС України.

10. Інструкцію про порядок поглибленого психологічного обстеження кандидатів на керівні посади органів внутрішніх справ України.

11. Інструкцію з порядку організації та здійснення психологічної експрес-діагностики працівників органів внутрішніх справ України.

12. Інструкцію щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі з персоналом органів внутрішніх справ України.

13. Інструкцію з порядку обліку і звітності служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України.

Цей пакет документів був затверджений наказом МВС України від 28 червня 2004 р. № 842. Цим же наказом Київський юридичний інститут МВС України (раніше – Київський інститут внутрішніх справ) визначався в якості базового вищого навчального закладу МВС України з підготовки психологів органів і підрозділів внутрішніх справ України та спеціалістів поліграфу в галузі роботи з персоналом.

У вищезазначених документах психологічне забезпечення визначено як система організаційних та психологічних заходів, спрямованих на вдосконалення роботи з персоналом та підвищення ефективності оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України.

До структурних підрозділів служби психологічного забезпечення належать:

1. Центр практичної психології при МВС України (далі – ЦПП при МВС України), на який покладено функції управління та координації діяльності всіх підрозділів служби психологічного забезпечення.

2. Центр практичної психології при головних управліннях МВС України в Автономній Республіці Крим, місті Києві та Київській області, управліннях МВС України в областях, місті Севастополі та на транспорті.

3. Окремі посади практичних психологів у міських, районних, лінійних органах, стройових та спеціальних підрозділах внутрішніх справ.

4. Підрозділи психологічного забезпечення та окремі посади психологів Державної служби охорони при МВС України.

5. Підрозділи психологічного забезпечення внутрішніх військ МВС України.

6. Підрозділи психологічного забезпечення навчальних закладів МВС України.

Основні завдання служби психологічного забезпечення були визначені таким чином:

1. Надання допомоги керівникам усіх рівнів з питань зміцнення дисципліни й законності в органах внутрішніх справ України, створення ефективної системи забезпечення психологічної та психофізіологічної надійності персоналу.

2. Здійснення професійної орієнтації і професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в органи внутрішніх справ України та навчання в навчальних закладах МВС України з метою визначення їх психологічної готовності до правоохоронної діяльності в органах внутрішніх справ України. Здійснення психологічного вивчення працівників, які переміщуються на іншу посаду в системі МВС України, з метою визначення їх психологічних характеристик та прогнозування психологічної готовності до виконання ними певних оперативно-службових завдань.

3. Психологічна підготовка працівників органів внутрішніх справ України до виконання своїх функціональних обов'язків як у повсякденних, так і в екстремальних умовах.

4. Проведення психопрофілактичної роботи в органах внутрішніх справ України з персоналом органів та підрозділів внутрішніх справ. Здійснення заходів щодо оптимізації соціально-психологічного клімату в колективах. Психологічне консультування керівників органів внутрішніх справ України, а також працівників органів внутрішніх справ України та членів їх сімей.

5. Психологічне супроводження оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України.

6. Упровадження досягнень сучасної психології в процес розкриття та розслідування злочинів.

7. Надання психологічної допомоги працівникам органів внутрішніх справ України під час охорони громадського порядку та при забезпеченні переговорної діяльності.

8. Розроблення та впровадження новітніх психологічних технологій в оперативно-службову діяльність, у тому числі із застосуванням комп'ютерної поліграфічної техніки.

9. Психолого-педагогічне супроводження навчально-виховного процесу в навчальних закладах МВС України, надання психологічної допомоги особам, прийнятим на службу, в адаптації до умов оперативно-службової діяльності.

10. Упровадження тренінгових технологій формування у працівників органів внутрішніх справ України відповідних професійно важливих психологічних якостей, психологічної стійкості, навичок безпечної поведінки, уміння розв'язувати свої психологічні проблеми та управляти конфліктними ситуаціями з урахуванням особливостей несення служби та категорій працівників органів і підрозділів внутрішніх справ.

11. Виявлення за допомогою психологічних та соціологічних методів чинників, що сприяють виникненню соціально-психологічних проблем в оперативно-службовій діяльності органів внутрішніх справ України.

Основні завдання служби психологічного забезпечення повинні вирішуватися в межах *чотирьох напрямків діяльності*, а саме:

1. Організація та проведення професійної орієнтації і професійно-психологічного відбору.

2. Психопрофілактична робота та психологічне супроводження служби.

3. Психологічне супроводження оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України.

4. Психолого-педагогічне супроводження навчально-виховного процесу в навчальних закладах МВС України, здійснення психологічної підготовки та впровадження новітніх психологічних технологій.

Ключове місце у структурі служби психологічного забезпечення відводилося *центрам практичної психології* (надалі – ЦПП). Згідно відповідного Положення ЦПП складався з:

1. Керівництва.

2. Відділення (групи) психологічного супроводження роботи з персоналом.

3. Відділення (групи) психологічного супроводження оперативно-службової діяльності.

4. Групи поліграфних обстежень.

5. Групи психопрофілактичної роботи в органах і підрозділах внутрішніх справ.

На базі ЦПП створюються:

1. Кабінети професійної психодіагностики.
2. Кабінети психологічної корекції та регуляції, психотренінгові комплекси.
3. Залежно від соціально-психологічних потреб також можуть бути створені:
 - 3.1. Групи швидкого реагування, що надають невідкладну психологічну допомогу.
 - 3.2. Консультативні тренінгові групи.
 - 3.3. Групи телефонного психологічного консультування.

Наступне десятиріччя функціонування психологічної служби характеризувалося збільшенням штатної чисельності психологів, фактичною появою нових напрямів використання психології в діяльності ОВС України (психологічне портретування, психологія переговорної діяльності, професійно-психологічний тренінг та ін.). Водночас на діяльності психологічної служби негативно позначилася неодноразова зміна керівництва МВС України та намагання використання психологів як одного з інструментів кадрових реформацій. Уперше було призупинено підготовку фахівців-психологів, спочатку на рівні магістратури, а надалі й бакалаврату.

Важливе значення мало прийняття *Програми психопрофілактичної роботи з особовим складом органів та підрозділів внутрішніх справ України на 2008–2012 рр.*, затвердженої наказом МВС України від 7 квітня 2008 р. № 161. Необхідність такої програми обумовлювалася тим, що на сучасному етапі розвитку системи ОВС України, за умов підвищення вимог до правоохоронців з боку українського суспільства та впровадження європейських стандартів професійної діяльності, необхідно було суттєво вдосконалити роботу із запобігання тимчасовим і незворотним утратам особового складу внаслідок надзвичайних ситуацій. Крім того, низка положень Концепції психопрофілактичної роботи з особовим складом (2002 р.) та Програми її реалізації до 2005 року виявилися майже невиконаними чи виконаними в недостатньому обсязі.

Програма складалася із п'яти розділів, а саме:

1. Заходи організаційного та науково-методичного забезпечення психопрофілактичної роботи з особовим складом органів внутрішніх справ України.

2. Практичні заходи щодо покращання професійно-психологічної підготовки (навчання, просвітництво).

3. Заходи щодо вдосконалення психологічного рівня (система соціально-психологічного вивчення та психологічного супроводження оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ, попередження надзвичайних подій, формування здорового образу життя).

4. Лікувально-профілактичні заходи.

5. Міжнародне співробітництво.

Серед конкретних заходів, передбачених програмою, на першочергову увагу заслуговують такі:

2.4. У системі службової підготовки працівників підрозділів та служб, які найбільше взаємодіють з населенням (ППСМ, ДІМ, ДАІ, ДСО, КР) передбачити обов'язкове проведення, відповідно до тематичного плану і програми додаткових занять з професійної психологічної підготовки на 2007–2008 навчальний рік (вих. від 22.08.2007 № 6/2/1-4417), додаткових занять з психологічної підготовки щодо формування у працівників психологічної стійкості і навичок безконфліктного спілкування з громадянами в реальних ситуаціях службової діяльності.

2.5. З метою формування у працівників психологічної стійкості в екстремальних ситуаціях, навичок спілкування та безпечної поведінки, протистояння стресам; комплексного підходу до вирішення професійних і психологічних проблем, що виникають у службовій діяльності; продовжити навчання працівників органів внутрішніх справ за програмою тренінгів «Комунікація-Стрес-Безпека», «Психологія ефективного керівника» та інших.

2.6. Розробити цільові програми професійно-психологічної підготовки особового складу органів внутрішніх справ та внутрішніх військ МВС України, який буде задіяний в забезпеченні громадського порядку та безпеки під час проведення в Україні чемпіонату Європи з футболу (ЄВРО-2012).

3.1. Забезпечувати якісну підготовку особового складу органів та підрозділів внутрішніх справ до несення служби, під час інструктажів визначати фізичну та психологічну готовність працівників органів внутрішніх справ до належного виконання службових обов'язків.

3.2. Переглянути критерії та вдосконалити методики (у тому числі автоматизовані) вивчення інтелектуально-мотиваційної готовності та життєвих ціннісних орієнтацій кандидатів на службу в органи внутрішніх справ та внутрішніх військ МВС на навчання до вищих навчальних закладів МВС та училищ професійної підготовки.

3.3. Забезпечити виконання Плану заходів, спрямованих на розвиток системи професійної орієнтації населення на період до 2009 року, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 25 липня 2007 року № 576-р, з використанням Методичних рекомендацій «Про порядок організації єдиної системи професійної орієнтації населення до служби в органах і підрозділах внутрішніх справ», затверджених розпорядженням МВС України від 19 червня 2007 р. № 709.

Важливе значення для функціонування психологічної служби ОВС та ряду інших правоохоронних органів України мали і продовжують мати Закон України «Про Національну поліцію України» від 2 червня 2015 р. та Положення про Міністерство внутрішніх справ України, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 р. № 878. Ці фундаментальні документи засвідчили необхідність реорганізації психологічної служби та якісної трансформації її діяльності у нормативно-правовому, організаційно-управлінському, змістовно-функціональному та інших аспектах.

Основними завданнями Національної поліції України, згідно зазначеного Закону, є:

- 1) забезпечення публічної безпеки і порядку;
- 2) охорона прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави;
- 3) протидія злочинності;
- 4) надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги.

Визначальними принципами діяльності Національної поліції України є:

- верховенство права;
- дотримання прав і свобод людини;
- законність;
- відкритість та прозорість.

Принцип **верховенства права** означає, що людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Принцип **дотримання прав і свобод людини** означає, що у діяльності поліції забороняються будь-які привілеї чи обмеження за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовною або іншими ознаками.

Принцип **законності** полягає у тому, що поліція діє виключно на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та законами України. Накази, розпорядження та доручення вищих органів, керівників, посадових та службових осіб, службова, політична, економічна або інша діяльність не можуть бути підставою для порушення поліцейськими Конституції та законів України.

Принцип **відкритості та прозорості** означає, що поліція здійснює свою діяльність на засадах відкритості та прозорості у межах, визначених Конституцією та законами України. Поліція забезпечує постійне інформування органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також громадськості про свою діяльність у сфері охорони та захисту прав і свобод людини, протидії злочинності, забезпечення публічної безпеки і порядку.

У складі Національної поліції функціонують:
кримінальна поліція ;патрульна поліція; органи досудового розслідування; поліція охорони; спеціальна поліція; поліція особливого призначення.

Міністерство внутрішніх справ є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах:

- забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, а також надання поліцейських послуг;
- захисту державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні;
- цивільного захисту населення, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню;

- міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів.

Згідно з Положенням про Міністерство внутрішніх справ України до складу МВС увійшли: Національна поліція України, Національна гвардія України; в організаційному підпорядкуванні знаходяться: Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Державна прикордонна служба, Державна міграційна служба України. Три останні відомства мають окреме фінансування, матеріально-технічне забезпечення, організують та здійснюють свою діяльність фактично автономно. Зазначимо, що на час реорганізації МВС у всіх відомствах, які увійшли до його складу, крім Державної міграційної служби, вже функціонували повноцінні психологічні служби.

Важливе значення для функціонування ряду психологічних служб правоохоронних органів України мало створення у 2018 році (наказом МВС України від 1 серпня 2018 р. № 652) відділу психологічного забезпечення Департаменту персоналу, організації освітньої та наукової діяльності на чолі з досвідченим фахівцем Н. В. Лигун.

Відділ, відповідно до покладених на нього завдань:

- здійснює планування, організацію заходів, підготовку рекомендацій щодо вдосконалення професійної діяльності, створення сприятливого організаційного та психологічного клімату, формування корпоративної культури у колективах апарату МВС, ДМС, Національної поліції, Національної гвардії України, Державної служби з надзвичайних ситуацій, Державної прикордонної служби, закладів вищої освіти МВС та науково-дослідних установ МВС;

- розробляє та бере участь в розробленні пропозицій з питань психологічного забезпечення до проєктів законів, інших законодавчих актів, які надходять на погодження від інших міністерств та центральних органів виконавчої влади,

- готує в межах повноважень, передбачених законом, висновки і пропозиції до проєктів законів, інших актів законодавства, які подаються на розгляд Кабінету Міністрів

України, та проєктів законів, внесених на розгляд Верховної Ради України іншими суб'єктами права законодавчої ініціативи;

- забезпечує організацію та проведення інструктивних, методичних нарад та семінарів з методологічних, методичних та практичних аспектів психологічного забезпечення службової діяльності підрозділів апарату МВС, керівного складу територіальних органів, закладів, установ і підприємств, що належать до сфери управління МВС, ДМС, поліцейських та державних службовців Національної поліції, осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту та державних службовців ДСНС, військовослужбовців та державних службовців Національної гвардії та Адміністрації Державної прикордонної служби;

- здійснює моніторинг стану соціально-психологічного клімату у службових колективах, рейтингу і стилю керівництва посадових осіб та надання рекомендацій керівникам (начальникам) щодо формування необхідного рівня їх сприйнятливості, згуртування колективу, створення умов високої вимогливості і взаємодопомоги;

- бере участь у проведенні наукових, психологічних та соціологічних досліджень, а також у розробленні за їх результатами науково-практичних пропозицій, методичних рекомендацій тощо в інтересах системи МВС;

- розглядає звернення громадян, підприємств, установ та організацій, депутатських запитів та звернень народних депутатів України, запитів на інформацію з питань, які належать до компетенції відділу.

З метою організації сучасної системи психологічного забезпечення, зорієнтованої на європейські стандарти, наказом МВС України від 6 лютого 2019 р. № 88 затверджено Порядок організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських.

У цьому нормативно-правовому акті зазначено, що система психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських (далі – система психологічного

забезпечення) – комплекс організаційних, методичних, просвітницьких, психопрофілактичних, практичних, психологічних заходів, спрямованих на запобігання впливу ризиконебезпечних чинників професійної діяльності, збереження фізичного та психічного здоров'я, підвищення психологічної стійкості, надійності та готовності.

Суб'єктами системи психологічного забезпечення є:

- керівники структурних підрозділів центрального органу управління поліцією, начальники територіальних органів поліції в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, їх територіальних (відокремлених) підрозділів, міжрегіональних територіальних органів поліції, закладів та установ, що належать до сфери управління поліції, керівники їх структурних підрозділів (далі - керівники органів поліції);

- керівники підрозділів психологічного забезпечення, психологи (головні, старші), працівники, до повноважень яких віднесено функцію психологічного забезпечення Національної поліції України (далі - психологи поліції);

- ректори, керівники структурних підрозділів ЗВО (далі – керівники ЗВО);

- керівники підрозділів психологічного забезпечення, психологи (старші, головні), фахівці з психологічного забезпечення ЗВО (далі - психологи ЗВО);

- лікарі-психіатри, лікарі-психологи, практичні психологи закладів охорони здоров'я та реабілітації Міністерства внутрішніх справ України (далі – лікарі-психіатри, психологи закладів охорони здоров'я МВС).

Об'єктами системи психологічного забезпечення є:

- поліцейські, працівники поліції, які перебувають на штатних посадах в органах поліції (далі - працівники поліції), а також члени їх сімей (за потреби);

- кандидати на службу до Національної поліції України;

- курсанти, слухачі денної форми навчання, які здобувають освітній ступінь магістра за державним замовленням у ЗВО, ад'юнкти, докторанти денної форми навчання, а також поліцейські, які проходять первинну професійну підготовку в ЗВО та державних установах (зкладах) Національної поліції, що діють для забезпечення організації відповідної спеціальної

підготовки поліцейських, уперше прийнятих на службу в поліції (далі – курсанти (слухачі));

- поліцейські, які відповідно до статті 71 Закону України «Про Національну поліцію» відряджені до МВС, державних установ та організацій, що належать до сфери управління МВС, та заміщують посади відповідно до «Переліку посад, які можуть бути заміщені поліцейськими в державних органах, установах та організаціях», затвердженого Указом Президента України від 9 грудня 2015 року № 691 (далі – поліцейські ЗВО).

Завдання системи психологічного забезпечення полягають у такому:

1) психологічне вивчення об'єктів системи психологічного забезпечення;

2) психологічна підготовка об'єктів системи психологічного забезпечення;

3) психопрофілактична робота щодо об'єктів системи психологічного забезпечення;

4) підтримка та оптимізація соціально-психологічного клімату в колективах;

5) психологічне супроводження службової діяльності працівників поліції, у тому числі в ході проведення ними оперативних заходів та слідчих дій;

6) психологічне супроводження освітнього процесу у ЗВО та установах (закладах) Національної поліції, які здійснюють професійну підготовку поліцейських.

Підрозділом, на який покладено нормативне та методичне забезпечення, контроль за організацією та виконанням завдань системи психологічного забезпечення в органах, підрозділах поліції, є структурний підрозділ з питань психологічного забезпечення центрального органу управління Національної поліції України (далі – СППЗ НПУ), а у ЗВО та науково-дослідних установах МВС – структурний підрозділ з питань психологічного забезпечення апарату Міністерства внутрішніх справ України (далі – СППЗ МВС).

2. *Основними завданнями та функціями СППЗ НПУ є:*

1) організація та безпосереднє проведення заходів психологічного забезпечення в центральному органі управління поліцією;

2) організаційно-методичне та інформаційне забезпечення роботи підрозділів психологічного забезпечення органів поліції;

3) організація та координація діяльності підрозділів психологічного забезпечення органів поліції;

4) забезпечення контролю за виконанням нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ України та організаційно-розпорядчих документів Національної поліції України з питань психологічного забезпечення в органах і підрозділах Національної поліції України;

5) участь в організації роботи з добору, раціонального розподілу та призначення кадрів, навчання й професійної підготовки психологів поліції;

6) організація підготовки проектів нормативно-правових та організаційно-розпорядчих актів з питань психологічного забезпечення в органах, підрозділах Національної поліції України;

7) вивчення та аналіз стану роботи з психологічного забезпечення в органах, підрозділах Національної поліції України;

8) вивчення, узагальнення та поширення в органах і підрозділах Національної поліції України вітчизняного та зарубіжного досвіду з питань психологічного забезпечення;

9) взаємодія із СППЗ МВС у частині реалізації завдань психологічного супроводження освітнього процесу у ЗВО та установах (зкладах) Національної поліції, які здійснюють професійну підготовку поліцейських;

10) взаємодія із закладами охорони здоров'я та реабілітації Міністерства внутрішніх справ України в частині профілактики та зміцнення психічного здоров'я поліцейських.

Проведення психологічних заходів в органах і підрозділах Національної поліції України здійснюють психологи поліції, а у ЗВО – психологи ЗВО. Психологи поліції та психологи ЗВО забезпечують якісне, результативне, ефективне проведення психологічних заходів, ведення обліку отриманої інформації психологічного змісту, подання звітної інформації керівникам підрозділів психологічного забезпечення.

Штатна чисельність психологів поліції та психологів ЗВО визначається згідно з основними напрямками системи психологічного забезпечення, становить із розрахунку один психолог на не більше ніж 400 осіб та залежить від таких допустимих норм службового навантаження:

- психологічне вивчення працівників поліції, працівників ЗВО, курсантів (слухачів) ЗВО – не більше 20 осіб на день;

- психопрофілактичні заходи стосовно працівників поліції, працівників ЗВО, курсантів (слухачів) ЗВО – не більше 15 осіб на день.

Забороняється залучення психологів до інших видів діяльності, що не пов'язані з їх професійними обов'язками.

Психологам під час виконання ними посадових обов'язків в ході проведення заходів психологічного забезпечення дозволяється носіння цивільного одягу.

Принципи психологічного забезпечення (вони ж одночасно базові професійні цінності суб'єкта) полягають у такому:

1) *правомірність* – відповідність заходів психологічного забезпечення вимогам законодавства України;

2) *гуманізм* – діяльність суб'єктів психологічного забезпечення ґрунтується на засадах загальнолюдських, моральних, етичних цінностей та ідеалів для забезпечення поваги до особистості, усебічного, гармонійного розвитку особистості, збереження її цілісності та психологічного здоров'я;

3) *толерантність* – готовність та позитивна установка суб'єктів системи психологічного забезпечення до прийняття психології, поглядів іншої людини, її індивідуальних відмінностей, у тому числі за ознаками раси, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, мови, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання;

4) *добровільність* – добровільна згода та активна участь особи, до якої вживаються заходи психологічного забезпечення;

5) *конфіденційність* – нерозголошення інформації стосовно особи, отриманої в результаті психологічних заходів, застосування отриманих відомостей виключно для надання цій особі кваліфікованої психологічної допомоги;

6) *науковість* - наукова обґрунтованість підходів, форм і методів у реалізації заходів психологічного забезпечення;

7) *об'єктивність* – застосування суб'єктами системи психологічного забезпечення в практичній діяльності стандартизованих, надійних, валідних та адаптованих психологічних методик і технологій;

8) *комплексність і систематичність* – використання в заходах психологічного забезпечення взаємодоповнюючих форм і методів роботи, системного врахування особливостей і закономірностей психологічних проявів особистості працівника поліції, поліцейського ЗВО, курсанта (слухача) в їх професійній діяльності.

Напрями системи психологічного забезпечення та засоби їх реалізації:

1) *психологічне вивчення об'єктів системи психологічного забезпечення* – процес визначення в особі провідних індивідуально-психологічних особливостей, якостей і рис характеру, мотивації її поведінки, психофізіологічних, емоційних реакцій та станів, закономірностей перебігу психічних процесів, рівня розвитку інтелекту, пізнавальної сфери, особливостей мислення, пам'яті, уваги, емоційно-вольової сфери, спроможності прийняття самостійних рішень, наявності лідерських схильностей, розвитку комунікативних якостей, схильності до управлінської діяльності, прогнозування стресостійкості, успішності у певних умовах професійної діяльності, психологічної готовності до несення служби в екстремальних умовах.

Цей напрям реалізується шляхом психологічного дослідження з використанням формалізованих методик (тести, опитувальники, проєктивні та психофізіологічні методики) та частково формалізованих методик (спостереження, бесіди, інтерв'ю, аналіз продуктів інтелектуальної діяльності індивіда);

2) *психологічна підготовка об'єктів системи психологічного забезпечення* – процес формування та удосконалення у працівників поліції, поліцейських ЗВО, курсантів (слухачів) професійно-психологічної надійності, стійкості, готовності до різноманітних умов службової діяльності, навичок конструктивної комунікації з населенням.

Цей напрям реалізується шляхом проведення навчальних, практичних занять із використанням інноваційних методів, технологій, інтерактивних форм навчання (ділові ігри, моделювання ситуацій, тренінги та ін.);

3) *психопрофілактична робота щодо об'єктів системи психологічного забезпечення* – комплекс організаційних, психологічних, просвітницьких, заходів, що проводяться з метою підтримки оптимальної працездатності працівників поліції,

курсантів (слухачів), поліцейських ЗВО, зведення до мінімуму впливу на них несприятливих чинників службової діяльності, збереження їх психологічного та фізичного здоров'я.

Цей напрям передбачає проведення цільових психодіагностичних досліджень, експрес-діагностики, консультування, заходів психокорекції, функціонування психотренінгових комплексів, кімнат психологічної саморегуляції, сприяння в організації та проведенні психологічної реабілітації працівників поліції, які перебували в екстремальних ситуаціях;

4) *підтримка та оптимізація позитивного соціально-психологічного клімату в колективах* – процес формування оптимальних соціально-психологічних умов для підтримки високої працездатності та ефективної діяльності колективів.

Цей напрям реалізується шляхом опитування працівників поліції, курсантів (слухачів), поліцейських ЗВО, здійснення моніторингу стану соціально-психологічного клімату в колективах, виявлення чинників, що негативно позначаються на ефективності діяльності, працездатності колективів;

5) *психологічне супроводження службової діяльності працівників поліції* (у тому числі в ході проведення ними оперативних заходів та слідчих дій) – комплекс заходів, спрямованих на підвищення ефективності діяльності працівників поліції із забезпечення публічної безпеки та порядку, протидії злочинності;

Цей напрям передбачає надання психологічних консультацій працівникам поліції, складання психологічних портретів підозрюваних, обвинувачених осіб та інших категорій осіб, надання необхідної психологічної допомоги в ході проведення допитів, у тому числі неповнолітніх осіб;

б) *психологічне супроводження освітнього процесу у ЗВО* – комплекс заходів, спрямованих на забезпечення адаптації курсантів (слухачів) до умов навчальної і подальшої службової діяльності, сприяння їх особистісному зростанню та професійному становленню.

Цей напрям реалізується шляхом здійснення відповідних психологічних заходів (анкетування, спостереження, індивідуальні та групові консультування, проведення тренінгів, навчання курсантів (слухачів) основним психологічним методам та

прийомам саморегуляції для формування навичок ефективної адаптації до умов подальшої професійної діяльності).

На психологів поліції покладаються такі функціональні обов'язки:

1) здійснюють *психодіагностичне вивчення* працівників поліції, за результатами якого складають довідку;

2) проводять планову *експрес-діагностику* працівників поліції для виявлення несприятливих індивідуальних психологічних станів, а також позапланову експрес-діагностику працівників поліції під час комплектування груп для виконання спеціальних операцій та після перебування в екстремальних ситуаціях;

3) здійснюють *психопрофілактичні заходи* щодо працівників поліції, які потребують психологічної допомоги та підтримки;

4) здійснюють *психологічне консультування* працівників поліції, проводять інші доцільні заходи психокорекції для забезпечення оптимальної працездатності працівників поліції, збереження їх психічного та фізичного здоров'я;

5) забезпечують *проведення практичних занять* із працівниками поліції щодо основних прийомів психологічної релаксації в кімнатах психологічної саморегуляції;

6) беруть участь у заходах щодо *проведення психологічної реабілітації* працівників поліції, організують взаємодію із закладами охорони здоров'я МВС, медичними реабілітаційними центрами МВС із цих питань;

7) проводять *практичні заняття, тренінги*, спрямовані на розвиток навичок ефективної комунікації, толерантного ставлення до населення, формування психологічної стійкості;

8) забезпечують *психологічне супроводження практичних занять* із тактичної підготовки для готовності працівників поліції до екстремальних умов службової діяльності;

9) здійснюють *моніторинг стану соціально-психологічного клімату* в колективах шляхом анкетування, проводять соціометричні дослідження, вивчають взаємини членів колективу, визначають умови, причини, чинники, що сприяють або перешкоджають продуктивній діяльності колективів;

10) надають рекомендації керівникам та працівникам поліції щодо створення оптимальних соціально-психологічних умов для ефективної діяльності;

11) вживають заходи щодо оптимізації соціально-психологічного клімату в колективах, включаючи проведення відповідних тренінгів;

12) забезпечують психологічне супроводження оперативних заходів та слідчих дій шляхом надання відповідних консультацій працівникам поліції;

13) складають психологічні портрети підозрюваних осіб під час проведення оперативних заходів та слідчих дій;

14) беруть участь у проведенні заходів психологічного впливу на правопорушників, надають консультацію щодо здійснення переговорної діяльності;

15) надають консультативну допомогу працівникам поліції щодо професійного спілкування та ефективної взаємодії з населенням;

16) беруть участь у розробленні та впровадженні професіограм (психограм) відповідно до спеціалізації основних напрямів діяльності Національної поліції;

17) аналізують випадки самогубства та суїцидальних проявів, проводять роботу з профілактики таких випадків у колективах поліції.

На психологів закладів вищої освіти (ЗВО) покладаються такі функціональні обов'язки:

1) під час психологічного супроводження освітнього процесу у ЗВО здійснюють психодіагностичне вивчення постійного та перемінного складу, за результатами якого складають довідку;

2) здійснюють психологічне супроводження адаптації курсантів (слухачів) до специфіки навчання у ЗВО та умов подальшої професійної діяльності, надають консультації, проводять психологічні заходи;

3) проводять практичні заняття, тренінги щодо формування у курсантів (слухачів):

- усвідомлених мотивів до навчальної діяльності та позитивної професійної мотивації;

- комунікативних, пізнавальних та інших професійно важливих якостей;

- стресостійкості, здатності оцінювати та регулювати свій психологічний стан під час вирішення завдань різної складності;

- навичок психологічної саморегуляції для зниження впливу ризиконебезпечних стрес-факторів під час службової діяльності;

4) проводять *планову щорічну експрес-діагностику* курсантів (слухачів), поліцейських ЗВО для виявлення несприятливих індивідуальних психологічних станів;

5) здійснюють *комплексні психопрофілактичні заходи* з курсантами (слухачами), поліцейськими ЗВО, які потребують психологічної підтримки та допомоги;

6) здійснюють *консультування* курсантів (слухачів), поліцейських ЗВО для подолання проблем психологічного характеру, розв'язання конфліктів та налагодження процесу ефективної комунікації з оточенням;

7) проводять *заходи психокорекції*, спрямовані на усунення недоліків індивідуального особистісного та професійного розвитку, несприятливих психологічних станів;

8) забезпечують *проведення практичних занять* щодо основних прийомів психологічної релаксації в кімнатах психологічної саморегуляції;

9) здійснюють *моніторинг стану соціально-психологічного клімату* в колективах, вивчають взаємини членів колективу, визначають умови, причини, чинники, що сприяють або перешкоджають продуктивній діяльності колективів;

10) проводять *вивчення несприятливих психологічних процесів*, що виникають під час освітньої діяльності, для їх попередження та корекції і надають відповідні рекомендації;

11) здійснюють заходи, спрямовані на *налагодження ефективної комунікації* в колективах та формування групової згуртованості;

12) надають керівникам ЗВО *рекомендації щодо створення оптимальних соціально-психологічних умов* для ефективної діяльності, високої професійної функціональності колективів;

13) вживають заходів щодо *оптимізації соціально-психологічного клімату* в колективах, корекції внутрішньокolleктивних відносин;

14) надають *консультативну допомогу* щодо питань професійного спілкування та ефективної взаємодії з населенням;

15) беруть участь у *розробленні та впровадженні професіограм* (психограм) відповідно до спеціалізації основних напрямів діяльності Національної поліції;

16) беруть участь у *службових розслідуваннях* випадків самогубства та суїцидальних проявів серед постійного та перемінного складу.

Слід зазначити, що впродовж останнього десятиріччя психологічна служба Національної поліції (раніше – органів внутрішніх справ) займає провідні позиції серед психологічних служб інших правоохоронних органів України, наполегливо працює над підвищенням ефективності своєї діяльності, зміцненням авторитету та визнання серед правоохоронців, різних верств населення. На підтвердження цього можна, зокрема, навести такі приклади.

У квітні 2017 р. Консультативна місія Європейського Союзу та поліція Чехії на базі Національної академії внутрішніх справ підготували 120 перемовників серед українських поліцейських з учасниками масових зібрань, а також першу групу тренерів для антиконфліктних груп в Національній поліції. Поліція діалогу як різновиду переговорної діяльності визнана ефективною в країнах Європейського Союзу. Діалог базується на принципі уникнення насильства під час масових заходів. У низці обласних управлінь Національної поліції створені і успішно функціонують підрозділи (групи) поліції діалогу.

У жовтні 2019 року розроблено та затверджено (наказ МВС від 31 жовтня 2019 р. № 916) типову програму підвищення кваліфікації психологів підрозділів психологічного забезпечення щодо психологічного супроводу учасників АТО(ООС).

У межах реалізації Стратегії розвитку системи Міністерства внутрішніх справ України до 2020 року, відповідно до європейських стандартів та міжнародної практики, одним із пріоритетних напрямків підготовки практичних психологів визнано поліграфні дослідження. На базі Національної академії внутрішніх справ було створено навчально-тренувальний комплекс з поліграфних досліджень та розпочато підготовку відповідних фахівців. Цьому передувало широке обговорення, проведене фахівцями Національної академії внутрішніх справ спільно з Колегією поліграфологів України і Українським бюро психофізіологічних досліджень та безпеки щодо можливостей

поліграфічних досліджень, їх міжнародних та вітчизняних стандартів, різних аспектів впровадження.

У вересні 2020 року в Києві, Харкові та Дніпрі були проведені п'ятимодульні тренінги щодо новітнього нейропсихотерапевтичного методу травмафокусу – інструменту роботи з наслідками стресу. Учасниками тренінгу, організованого Координатором проектів ОБСЄ в Україні, були 53 представники психологічних служб різних органів системи Міністерства внутрішніх справ України. Вони відзначили простоту і зручність використання методу безпосередньо в екстремальних ситуаціях та при довготривалій роботі з особами, які потребують допомоги.

У жовтні 2018 року було проведено круглий стіл «Актуальні питання психологічного забезпечення в системі МВС України» (м. Львів) за участю представників Департаменту персоналу, організації освітньої та наукової діяльності, підрозділів психологічного забезпечення органів системи МВС (НПУ, НГУ, ДСНС, ДПСУ) та ЗВО системи МВС, НГУ, ДПСУ, ДСУНС.

У квітні 2019 року та у квітні 2021 року на базі Національної академії внутрішніх справ відбулися міжвідомчі науково-практичні круглі столи, присвячені актуальним питанням психологічного забезпечення діяльності Національної поліції та закладів вищої освіти МВС України.

На них констатовано, що існуючий стан психологічного забезпечення Національної поліції, Національної гвардії та центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України, не в повній мірі відповідає потребам сучасної правоохоронної практики та потребує значного покращання. У зв'язку з цим визнано за необхідне розробити та затвердити Концепцію психологічного забезпечення Міністерства внутрішніх справ України та центральних органів виконавчої влади.

У червні 2021 року на базі Харківського національного університету внутрішніх справ відбулася семінар-нарада з питань психологічного забезпечення освітнього процесу закладів освіти, що належать до сфери управління МВС. В ній взяли участь керівники та фахівці відділень психологічного забезпечення ЗВО МВС та закладів освіти Національної поліції України та Національної гвардії України.

Таким чином, за час незалежності України психологічна служба правоохоронних органів пройшла достатньо складний шлях становлення та розвитку. Вона поступово, але неухильно набирає обертів, все більш широкого визнання, займає одне з провідних місць серед психологічних служб різних сфер соціальної практики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Александров Д. О. Становлення особистості працівника органів внутрішніх справ: монографія. Київ: ВАДЕКС, 2014. 307 с.
2. Горбенко Д. А. Становлення та розвиток психологічної служби в органах внутрішніх справ України: історико-правовий аспект. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 1(7). С. 156–163.
3. Горбенко Д. А. Сучасний стан та особливості функціонування служби психологічного забезпечення МВС України. *Юридична психологія*. 2017. № 1 (20). С. 200–209.
4. Іванова О. В., Корсун С. І., Москалюк Л. М. Психологія: вступ до спеціальності. навч. посіб. Київ: «Центр учбової літератури», 2012. 184 с.
5. Кудерміна О. І. Психологічні особливості формування професійної ідентичності працівників правоохоронних органів. *Психологічні перспективи*. 2012. Т. 2. С. 28–35.
6. Кудерміна О. І. Психологія особи як суб'єкта правоохоронної діяльності: монографія. Чернівці: Наші книги, 2012. 416 с.
7. Лигун Н. В., Охріменко І. М. Теоретико-прикладні аспекти кадрового забезпечення органів поліції в контексті правової реформи. *Актуальні проблеми прав людини, яка перебуває в конфлікті із законом, крізь призму правових реформ: зб. матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 2 грудня 2016 р.)*. Київ: Ін-т крим.-викон. служби, 2016. С. 165–168.
8. Лигун Н. В., Охріменко І. М. Актуальні питання психологічного супроводження учасників АТО (ООС). *Стан та перспективи реформування сектору безпеки і оборони України: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 30 листопада 2018 р.)*. Київ: ФОП Кандиба Т. П., 2018. С. 394–396.
9. Максименко С. Д., Медведєв В. С. Юридична психологія: підручник. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2018. С. 6–251.
10. Медведєв В. С. Практична психологія в органах внутрішніх справ України. Сьогодення та перспективи. *Практична психологія та соціальна робота*. 2002. № 4. Київ: ТОВ «ВТК». 2002. С. 47–49.

11. Омельченко С. В. Стан та перспективи психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів і підрозділів внутрішніх справ України. *Створення системи забезпечення психологічної надійності персоналу. Організація та проведення психопрофілактичної роботи в органах внутрішніх справ України*: матеріали II Всеукр. наук.-практ. семінару. (10–11 жовтня 2003 р., м. Київ). За заг. ред. М. І. Ануфрієва; редакційна колегія: В. С. Медведєв, С. І. Яковенко, С. В. Омельченко. Київ: 2003. 128 с.

12. Панок В. Г., Титаренко Т. М., Чепелева Н. В. та ін. Основи практичної психології: підручник для студ. ВНЗ. Київ: Либідь, 2006. 536 с.

13. Охріменко І. М. Проблематика психологічного забезпечення професійної діяльності працівників Державної кримінально-виконавчої служби України. *Право і безпека*. 2018. № 4 (71). С. 126–131.

14. Панок В. Г. Психологічна служба: навч.-метод. посібник для студ. і виклад. Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня Рута, 2012. 488 с.

15. Практическая психология: учебник / под. ред. д-ра психол. наук, проф., акад. БПА М. К. Тутушкиной. 4-е изд., перераб., доп. Санкт-Петербург: Дидактика Плюс, 2001. 368 с.

16. Психологічна служба: підручник / В. Г. Панок (наук. ред.), А. Г. Обухівська, В. Д. Острова та ін. Київ: Ніка-Центр, 2016. 362 с.

17. Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності працівників ОВС (професійно-психологічна підготовка працівників оперативних підрозділів) / Д. О. Александров, Г. О. Юхновець, Л. І. Казміренко та ін. Київ. 2002.

18. Психологічне супроводження оперативно-розшукової діяльності в органах внутрішніх справ: навч. посіб. /В. І. Барко, Ю. Б. Ірхін, Т. Р. Морозова, Д. Й. Никифорчук. Київ: Друкарня МВС, 2007. 92 с.

19. Рибалка В. В. Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога. Київ: Шк. світ, 2010. 128 с.

20. Робоча книга пенітенціарного психолога / В. М. Синьова, В. С. Медведєва. Київ: «МП Леся», 2000. 224 с.

ДОДАТКИ

(наводяться мовою та стилістикою оригіналу)

Додаток А

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМИТЕТ ВКП(б) ПОСТАНОВЛЕНИЕ от 4 июля 1936 года О ПЕДОЛОГИЧЕСКИХ ИЗВРАЩЕНИЯХ В СИСТЕМЕ НАРКОМПРОСОВ

ЦК ВКП(б) устанавливает, что Наркомпрос РСФСР и Наркомпросы других союзных республик допустили извращения в руководстве школой, выразившиеся в массовом насаждении в школах так называемых «педологов» и передоверии им важнейших функций по руководству школой и воспитанию учащихся. Распоряжениями Наркомпросов на педологов были возложены обязанности комплектования классов, организации школьного режима, направление всего учебного процесса «с точки зрения педологизации школы и педагога», определение причин неуспеваемости школьников, контроль за политическими воззрениями, определение профессии оканчивающих школы, удаление из школ неуспевающих и т.д.

Создание в школе, наряду с педагогическим составом, организации педологов, независимой от педагогов, имеющей свои руководящие центры в виде различных педологических кабинетов, областных лабораторий и научно-исследовательских институтов, раздробление учебной и воспитательной работы между педагогами и педологами при условии, что над педагогами был учинен контроль со стороны звена педологов, – все это не могло не снижать на деле роль и ответственность педагога за постановку учебной и воспитательной работы, не могло не создавать фактическую бесконтрольность в руководстве школой, не могло не нанести вреда всему делу советской школы.

Этот вред был усугублен характером и методологией педологической работы в школе. Практика педологов, протекавшая в полном отрыве от педагога и школьных занятий, свелась в основном к ложно-научным экспериментам и

проведению среди школьников и их родителей бесчисленного количества обследований в виде бессмысленных и вредных анкет, тестов и т.п., давно осужденных партией. Эти, якобы, научные «обследования», проводимые среди большого количества учащихся и их родителей, направлялись, по преимуществу, против неуспевающих или неукладывающихся в рамки школьного режима школьников и имели своей целью доказать, якобы, с «научной» "биосоциальной" точки зрения современной педологии наследственную и социальную обусловленность неуспеваемости ученика или отдельных дефектов его поведения, найти максимум отрицательных влияний и патологических извращений самого школьника, его семьи, родных, предков, общественной среды и тем самым найти повод для удаления школьников из нормального школьного коллектива.

В этих же целях действовала обширная система обследований умственного развития и одаренности школьников, некритически перенесенная на советскую почву из буржуазной классовой педологии и представляющая из себя форменное издевательство над учащимися, противоречащая задачам советской школы и здравому смыслу. Ребенку 6–7 лет задавались стандартные казуистические вопросы, после чего определялся его так называемый «педологический» возраст и степень его умственной одаренности.

Все это вело к тому, что все большее и большее количество детей зачислялось в категории умственно отсталых, дефективных и «трудных». На основании отнесения подвергшихся педологическому «изучению» школьников к одной из указанных категорий педологи определяли подлежащих удалению из нормальной школы детей в «специальные» школы и классы для детей «трудных», умственно отсталых, психо-невротиков и т.д.

ЦК ВКП(б) устанавливает, что в результате вредной деятельности педологов комплектование «специальных» школ производилось в широком и все увеличивающемся масштабе. Вопреки прямому указанию ЦК ВКП(б) и СНК Союза ССР о создании двух-трех школ для дефективных и дезорганизующих учебу школьников Наркомпросом РСФСР было создано большое количество «специальных» школ различных наименований, где

громадное большинство учащихся представляет вполне нормальных детей, подлежащих обратному переводу в нормальные школы. В этих школах, наряду с дефективными детьми, обучаются талантливые и одаренные дети, огульно отнесенные педологами на основании ложно-научных теорий к категории «трудных». Что же касается постановки дела в этих «специальных» школах, то ЦК ВКП(б) признает положение с учебной и воспитательной работой в них совершенно нетерпимым, граничащим с преступной безответственностью. «Специальные» школы являются по существу безнадзорными, постановка учебной работы, учебного режима и воспитания в этих школах отданы в руки наименее квалифицированных воспитателей и педагогов. Никакой серьезной исправительной работы в этих школах не организовано. В результате большое количество ребят, которые в условиях нормальной школы легко поддаются исправлению и становятся активными, добросовестными и дисциплинированными школьниками, – в условиях «специальной» школы приобретают дурные навыки и наклонности и становятся все более трудно исправимыми.

ЦК ВКП(б) считает, что такие извращения воспитательной политики партии в практике органов Наркомпросов могли сложиться в результате того, что Наркомпросы до сих пор находятся в стороне от коренных и жизненных задач руководства школой и развития советской педагогической науки.

Только пренебрежением Наркомпросов к руководству педагогической наукой и практикой можно объяснить тот факт, что антинаучная и невежественная теория отмирания школы, осужденная партией, продолжала до последнего времени пользоваться признанием в Наркомпросах, и ее адепты в виде недоучившихся педологов насаждались во все более и более широких масштабах.

Только вопиющим невниманием Наркомпросов к задачам правильной постановки дела воспитания подрастающего поколения и невежеством ряда их руководителей можно объяснить тот факт, что в системе Наркомпросов педагогика была пренебрежительно объявлена «эмпирикой» и «научнообразной дисциплиной», а несложившаяся еще, вихляющая, неопределившая своего предмета и метода и полная вредных антимарксистских тенденций так называемая педология

была объявлена универсальной наукой, призванной направлять все стороны учебно-воспитательной работы, в том числе педагогику и педагогов.

Только головотяпским пренебрежением к делу развития советской педагогической науки можно объяснить тот факт, что широкий, разносторонний опыт многочисленной армии школьных работников не разрабатывается и не обобщается и советская педагогика находится на задворках у Наркомпросов, в то время как представителям нынешней так называемой педологии предоставляется широкая возможность проповеди вредных лженаучных взглядов и производство массовых, более чем сомнительных, экспериментов над детьми.

ЦК ВКП(б) осуждает теорию и практику современной так называемой педологии. ЦК ВКП(б) считает, что и теория и практика так называемой педологии базируется на ложно-научных, антимарксистских положениях. К таким положениям относится, прежде всего, главный «закон» современной педологии – «закон» фаталистической обусловленности судьбы детей биологическими и социальными факторами, влиянием наследственности и какой-то неизменной среды.

Этот глубоко реакционный «закон» находится в вопиющем противоречии с марксизмом и со всей практикой социалистического строительства, успешно перевоспитывающего людей в духе социализма и ликвидирующего пережитки капитализма в экономике и сознании людей.

ЦК ВКП(б) устанавливает, что такая теория могла появиться лишь в результате не критического перенесения в советскую педагогику взглядов и принципов антинаучной буржуазной педологии, ставящей своей задачей в целях сохранения господства эксплуататорских классов доказать особую одаренность и особые права на существование эксплуататорских классов и «высших рас» и, с другой стороны, – физическую и духовную обреченность трудящихся классов и «низших рас». Такое перенесение в советскую науку антинаучных принципов буржуазной педологии тем более вредно, что оно прикрывается «марксистской» фразеологией.

ЦК ВКП(б) считает, что создание марксистской науки о детях возможно лишь на почве преодоления указанных выше антинаучных принципов современной так называемой

педологии и суровой критики ее идеологов и практиков на основе полного восстановления педагогики как науки и педагогов как ее носителей и проводников.

ЦК ВКП(б) постановляет:

1. Восстановить полностью в правах педагогику и педагогов.

2. Ликвидировать звено педологов в школах и изъять педологические учебники.

3. Предложить Наркомпросу РСФСР и Наркомпросам других союзных республик пересмотреть школы для трудновоспитуемых детей, переведя основную массу детей в нормальные школы.

4. Признать неправильными постановления Наркомпроса РСФСР об организации педологической работы и Постановление СНК РСФСР от 7 марта 1931 года «Об организации педологической работы в республике».

5. Упразднить преподавание педологии как особой науки в педагогических институтах и техникумах.

6. Раскритиковать в печати все вышедшие до сих пор теоретические книги теперешних педологов.

7. Желаящих педологов-практиков перевести в педагоги.

8. Обязать наркома просвещения РСФСР через месяц представить в ЦК ВКП(б) отчет о ходе выполнения настоящего Постановления.

ЦК ВКП(б)

Додаток Б.

СССР

НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

СОВ. СЕКРЕТНО

ПРИКАЗ № 00310

г. Москва 21 декабря 1938 г.

О введении в действие инструкции
№ 00134/13, от 21 декабря 1938 г.

В целях улучшения кадрового отбора кандидатов, поступающих на службу в органы НКВД СССР и недопущения призыва лиц с явно выраженным комплексом Неполноценности по признакам дегенерации, –

ПРИКАЗЫВАЮ:

1. Ввести в действие инструкцию № 00134, от 21 декабря 1938 г.
2. Заместителю НКВД СССР по кадрам тов. Круглову С.Н. распространить настоящую инструкцию по принадлежности.
3. Начальникам отделов кадров облгоротделов УНКВД СССР руководствоваться настоящей инструкцией при проведении кадрового отбора.

Народный комиссар

Л. Берия

СССР

НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

СОВ. СЕКРЕТНО

Отделам кадров
облгоротделов УНКВД СССР

ИНСТРУКЦИЯ

Об основных критериях при отборе
кадров для прохождения службы в
органах НКВД СССР

Настоящая инструкция носит рекомендательное значение при отборе кадров для поступления на службу в органы НКВД СССР.

Основные негативные критерии:

При собеседовании с кандидатом следует расспросить его о семейном положении, условиях быта и жизни родителей. Если они разведены, то это, как правило, означает, что или отец, или мать ненормальные. У их детей тоже будут разводы. Это своего рода печать проклятия, которая передается из поколения в поколение. Если родители жили счастливо, то их дети тоже будут счастливыми и психически здоровыми.

Тов. И. В. Сталин определил, что советская семья – ячейка общества и, следовательно, на это стоит обращать особое внимание.

При исследовании семейной жизни кандидата, поступающего на службу важно как можно больше знать о его жене, из какой она семьи, кто ее родители. Казалось бы, это азбучная истина, но наши кадры, как правило, не обращают на это внимания. Пристальное внимание обращать на многодетные

семьи. У дегенеративных матерей часто случается так, что чем больше они грешат, тем больше плодят детей. Это, в свою очередь, отображается на детях, а хуже всех бывает последний ребенок.

Аналогичные исследования надлежит проводить (негласно) в отношении остальных близких родственников.

При собеседовании выяснять о друзьях и товарищах, входящих в постоянный круг общения кандидата, по принципу: «скажи мне, кто твой друг, я скажу, кто ты». Обращать внимание на окружение жены кандидата. Как правило, это бывает змеиным гнездом. Тогда семейная жизнь сотрудника будет целиком зависеть от настроения супруги, ее подруги и связей.

Основные видимые признаки дегенерации:

1. Нервный тик или судороги лица. Обычно это концентрируется вокруг рта. Дергается рот, губы, нос, шея. Подергиваются веки глаз. Это повторяется каждые несколько минут. Некоторые это пытаются скрыть потягиванием, разминкой шеи и т.п.

2. Косоглазие и прочие деформации глаз. Не даром говорится, что глаза – зеркало души. В эту категорию людей, с «дурным глазом» следует отнести не только косых, но также: горбунов, карликов, необычайно уродливых людей. Сюда же следует относить разноцветие глаз, вплоть до астигматизма.

В средневековье, к примеру, органы инквизиции только по одному из вышеперечисленных признаков сжигали на кострах. А русский царь Петр Великий издал указ, запрещающий рыжим, косым, горбатым давать свидетельские показания в судах. Эти исторические аксиомы необходимо применять в повседневной практике органов НКВД.

3. Всякие дефекты речи. Шепелявость, картавость, заикание. Все это тесно связано с нервными, наследственными психическими болезнями.

4. Хронические мигрени. Сильные головные боли вплоть до тошноты или рвоты. Как правило, это заболевание наследственное. Если им страдает кто-то из близких родственников, то наверняка, это передалось по наследству кандидату, поступающему на службу. Не следует мигрени путать с обычными головными болями, которые бывают у каждого

человека. Речь идет о таких болях, которые погружают человека, в коматозное состояние, из которого он долгое время не может выйти, даже после вмешательства врачей. Следует выяснять, страдает ли такими болями кто-либо из числа близких родственников кандидата.

5. Лошадиные зубы. Это торчащие вперед как у лошади зубы. Это можно отнести в категорию уродств, связанных с «дурным глазом». Иные признаки, указывающие на уродство лица, непропорциональность размеров головы по отношению к туловищу, необычайно большая голова, выступающий лоб и т.п. Любые видимые диспропорции тела, которые могут показаться отвратительными.

6. Родимые пятна. При медицинском обследовании следует выявлять большие родимые пятна, черного или красноватого, темно-желтого, бурого цвета, и возможно, других оттенков, которые в середине века официально назывались печатью дьявола или меткой ведьмы. Не стоит это путать с обычными маленькими родимыми пятнами, которые есть у каждого человека. Печать дьявола обычно размером больше вишни, со сливу и вплоть до размеров тарелки или самовара. Бывают так же пятна, в размер с чернослив, покрытые пухом. Конечно, не все вырожденцы имеют эти признаки, но, как правило, те, кто их имеет, обычно вырожденцы.

7. Особое внимание обращать на национальное происхождение кандидата. Очень опасными, в социальном плане по своей психогенетической сущности являются люди, произошедшие в результате смешанных браков. Для кадрового отбора в НКВД важно отсекал, в основном, лиц, у которых присутствует еврейская кровь. Вплоть до пятого колена необходимо интересоваться национальной принадлежностью близких родственников. Были ли в роду евреи. Все остальные межрасовые браки следует считать позитивными.

8. Самоубийцы. Важно знать были ли среди близких родственников, те, которые покончили жизнь самоубийством, независимо от обстоятельств, сложившихся при жизни покойного. Исследования показывают, что склонность к самоубийству – это наследственное заболевание, передающееся из поколения в поколение. Не обязательно должно быть так, что каждый в наследственной цепи должен покончить жизнь самоубийством.

Но если это произошло однажды, то обязательно повторится, даже если пройдет несколько поколений.

При медицинском осмотре и проведении психофизиологического обследования следует выявлять признаки вырождения и дегенерации путем их рассмотрения по системам тела и органам, согласно сравнительной анатомии:

I. План строения и формы тела. В случаях вырождения иногда нарушается план тела, его вес. При мужском половом типе все тело может соответствовать женскому организму, так же и наоборот (феминизм и маскулизм), смешение полов (гермафродитизм). Могут быть нарушены размеры тела и соотношение частей, симметрия двух половин. Это выражается в нарушении величины и пропорции частей. Например, шестипалестность, разные пальцы по величине на руках. Иногда бывает, что кожа одной половины тела содержит большее количество бородавок или пигментирована интенсивнее, или окрашена иным пигментом, чем другая; или радужная оболочка глаз содержит различные пигменты, т.е. глаз правый не будет похож на левый и т.п. Или, наконец, не закончено объединение двух половин тела и такая приостановка в его развитии может дать формы, известные под названием *волчьей пасти*, *заячьей губы*. Неправильное расположение частей может выразиться в извращении положения внутренних органов. Например, печень, лежащая нормально справа, находится слева, а сердце, расположенное слева, находится справа. Сюда следует относить малый рост, как следствие проявления общего недоразвития (инфантилизм).

II. Члены и части тела. Образование хвостового придатка, лишних конечностей, или лишних пальцев на ногах и руках (полидактилия). Многопалость – аномалия в строении суставов и костей. Является исключительно наследственным заболеванием. Множественные пальцы могут быть сращены, удвоены ребра, позвонки. Недостаток костей запястья, пальцев рук, ног, а также всего скелета того же члена или части тела.

III. Общие покровы:

а) Ненормальная пигментация кожи. Различные пигменты, пигментность или образование резко пигментированных участков (разная пигментация кожи плеч, верхней части спины, или кожи

живота, бедер и т.п.), или как у животных, пестрая, пегая окраска кожи.

б) Ненормальная волосистость тела и лица. Сросшиеся брови, имение волос на лице у женщины.

в) Значительное количество мелких родимых пятен на коже или небольшое число крупных.

г) Реверсивные признаки, т.е. возвратные явления, указывающие на возвращение природных признаков, свойственных животным. Сросшиеся пальцы между собой, вроде плавательной перепонки ноги амфибии, ненормальное развитие кожных и молочных желез. Нахождение одной или нескольких грудных желез у мужчин, увеличение числа молочных желез и грудных сосков, вместо одной пары – несколько пар.

IV. Голова, ненормально большие или малые размеры головы; неправильная форма головы по четырем видам:

1. plagiocephalia – косость черепа;

2. oхусерphalia – суживающая кверху голова, следствие раннего сращивания венечного и стреловидного швов;

3. clinosephalia – седлообразная голова;

4. scaphosephalia – ладьеобразная голова. К признакам вырождения и дегенерации следует относить отсутствие пропорциональности между головой и лицом, иначе говоря, размерами между мыслительными и жевательными аппаратами. Непривычно крупные размеры лица или нижней челюсти, выступление нижней челюсти вперед (прогнатизм). Такое же значение имеет форма носа. Резкое скошение носа, углубление корня носа, открывающиеся не вниз, а наружу или вперед ноздри.

V. Орган зрения. В нем встречается следующая врожденная аномалия: (кроме врожденной слепоты), альбинизм, неправильное выступление центральной артериальной сетчатки, colombairidis и choroideae, овальная форма зрачка с длинным диаметром, обращенным к корню носа (Legrain). В особенности имеет значение неправильности в пигментации радужной оболочки, в виде резко окрашенных небольших скоплений пигмента вместо равномерного распределения по радужной оболочке. Нередко цвет этого пигмента не соответствует общей окраске глаза, например кучки желтого или бурого пигмента, вкрапленные в голубом или зеленом глазе. Нередко встречаются врожденные аномалии органов, движущих и защищающих глаз:

врожденное косоглазие, присутствие зачаточного третьего века, прикрывающих глаз с обеих сторон от носа – реверсивный знак, соответствующий третьему веку животных (глаз амфибии). Всякого рода колебания в величине глазных яблок, в густоте формы бровей, что составляет чаще антропологическую, чем невропатическую особенность. Но отношение промежутка между глазами к ширине разреза век имеет патологическое значение: расстояние между глазами, превышающее длину разреза век признано считать вырождением.

VI. Орган слуха. Чрезмерная малость ушей, рудиментарное или недоразвитое состояние ушей, резко выраженный Дарвинов бугорок, заострение или выступление верхней части уха – Сатиров бугорок, Морелевское ухо (упрощенное ухо без складок и завитков), резкое оттопыривание ушей от головы до величины близкой к прямому углу.

VII. Кишечный канал. Ротовое отверстие у дегенератов может быть или очень большим, или слишком малым. Малым следует считать отверстие рта, если оно равно глазной щели субъекта, или приближается к этим размерам. Зубы представляют собой один из органов, наиболее подверженных дегенеративным изменениям. В глубокой древности по зубам определяли полноценность человека. Древние врачи: Аристотель, Гален объясняют изменения зубов дегенерацией, самостоятельными физиологическими знаками вырождения. Зубы могут быть в неполном числе. Чаще всего отсутствуют два резца, вместо четырех. Или же при полном числе резцов – два имеют нормальную величину, а других два (чаще наружные) являются узкими, недоразвитыми, отделенными значительными промежутками от смежных зубов, что свидетельствует о недоразвитии зубов, при нормально развитой челюсти. Встречается так же недоразвитая челюсть, в которой зубы с Трудом помещаются и выходят из естественных границ одной Кривой плоскости, отступают частью назад, частью вперед, и зубы или в неполном числе или неправильно стоят. Значительное отклонение от нормы замечаются в верхнем нёбе. Оно может быть узким, углубленным, сводообразным, вместо того, чтобы быть плоским, как потолок.

VIII. Мочеполовой аппарат. У дегенератов встречается: epispadiasis, hipospadiasis, ненормально малая величина полового

органа, недоразвитие яичек (anorchia), наличие только одного яичка (monorchia), гермафродитизм в качестве изолированного симптома без других ненормальных знаков плода. У женщин: малость молочных желез, недоразвитие, заросшие маточного рукава, малость, недоразвитие матки, двурогая матка (реверсивный знак).

IX. Система кровообращения и внутренние органы (сердце, легкие, печень и пр.). У дегенератов часто встречается, что сердце, кровеносная система, а также другие важные органы подвержены аномальным увеличенным размерам. Это обстоятельство является существенным моментом, предопределяющих заболевания тех или иных органов. Например, при слишком малых почках или недоразвитых легких, обременительная викарная работа приходится на кожу и кишечный канал; то же самое происходит при малости артериальных стволов. Относительная малость сердца, узость артериальной системы, крупные размеры легких, при малой печени и коротких тонких кишках – дают одну комбинацию; а крупное сердце, просторная артериальная система, большая печень и значительная длина толстых кишок, при малоразвитых легких, дают противоположную комбинацию. Это влечет за собой болезненные процессы, которые протекают губительно и по-разному из каждой комбинации (Bencke).

X. Аномалии телосложения. Следует иметь в виду нередкую у дегенератов тучность. Нередкая известная степень общей и местной отечности, аналогичной или же тождественной со слизистым оттенком при кровоточивости, связанной с анатомическими особенностями строения сосудов. Тонкая атрофическая кожа.

При обсуждении анатомических особенностей, при решении вопроса, что является патологическим и может быть отнесено к признакам вырождения и дегенерации, а что является простым вариантом антропологической особенности, можно руководствоваться следующими признаками, если они имеются на лицо. Эти примеры состоят в статистическом подсчете частоты исследуемых признаков. Например, оттопыренные уши среди здорового населения составляют 15,5 %, а в психиатрических лечебницах 45–50 %. Это обстоятельство показывает, что носители оттопыренных ушей имеют больше

шансов заболеть психозом, нежели субъекты, свободные от того признака. Следовательно, этот признак является показателем скрытого невропатического предрасположения.

Вторым распознавательным критерием является реверсивность разбираемого признака, т.е. принадлежность его к явлениям уже давно пережитым филогенетически, например – множественность грудных желез у человека, общая волосатость и т.п. признаки, более свойственные животным, нежели человеку. Таким образом, следует обращать пристальное внимание на людей, чье тело, как на спине, так и на груди имеет обильный волосистой покров, если эти кандидаты принадлежат к белой расе, тогда на лицо признаки вырождения дегенерации. По-другому стоит относиться к людям, чьи национальные корни исходят с Кавказа и Азии. Тогда наличие волосистого покрова на теле служит защитной функцией, свойственной месту рождения.

Третьим руководящим критерием в оценке признаков вырождения и дегенерации служит множественность знаков вырождения и разбросанность их по разным системам тела: аномалии зубов, радужность оболочки, кожи, половых органов (имеется в виду только необычайно малые размеры половых органов у мужчин – 2–3,5 см. по длине полового члена и недоразвитость половых органов у женщин, в т.ч. отсутствие и малоразвитые груди) и прочее. Четвертым признаком является несомненная незаконченность известного анатомического органа или части его, например – волчья пасть, заячья губа, задержание яичек в брюшной полости и т.п.

Пятым критерием служит параллелизм анатомических знаков с физиологическими и психическими. Физиологические признаки вырождения и дегенерации:

Физиологические признаки вырождения и дегенерации.

1. Функциональная диссимметрия двух половин тела. Сюда можно отнести часто наблюдающуюся у дегенератов одностороннюю потливость – явление, состоящее в том, что потение, наступающее под влиянием душевных волнений, умственной работы или иногда под влиянием физического напряжения, происходит гораздо в большей степени на одной стороне тела или лица, чем на другой. При этом одна сторона является ненормально чувствительной в этом отношении и в

пределах такого различия точно совпадает с серединой линией любой части тела (лица, носа, лба и т.д.). Подобная односторонность замечается и в трофических функциях, например, поседение или пигментация точно совпадают с пределами разных половин тела или различных сегментов туловища.

2. Наклонность к мозговым гиперемиям и зависящему от этого возбуждения мозговой (особенно психической) деятельности. В основе этого болезненного явления лежит ненормальная возбудимость вазомоторных аппаратов в центре или периферии. Такая физиологическая особенность замечается у детей и потомков многих, душевно больных или дегенеративных субъектов. Это резко выражено в ближайшем Поколении пьяниц (алкоголиков), и служит вырождением наследственного изменения того самого аппарата, который является наиболее чутким к токсическому действию этилового Спирта. Как показывает фармакология, алкоголь и эфир, принятые внутрь или поступившие в организм путем вдыхания Дегенератами ослабевают их организм, а хлороформ, прежде всего, поражает (парализует) вазомоторы, а затем уже действует ядовито на другие центры. Таким образом, следует предположить, что употребление алкоголя нормальными людьми, не подверженным вырождению и дегенерации, в том числе в больших количествах, свойственно усвояемости алкоголя и его переработки внутренними органами, без последующих аномальных явлений в поведении здорового субъекта и утрата памяти, хулиганство, дебош, пьяное домогательство и т.п., все, что считается отвратительным и омерзительным у трезвых людей). Дегенераты и вырожденцы, после употребления дозы спиртного, во-первых, не могут остановиться, а во-вторых, напиваясь до скотского состояния, впадают в поведение агрессии, хулиганят, не отдают отчет своим действиям, теряют контроль над собой. По отрезвлении они, как правило, сожалеют о происшедшем, и не помнят последовательности событий и своих действий. Поэтому, при прохождении обследования, целесообразно спрашивать о том, в каких количествах субъект может употребить спиртное и что происходит при передозировке. Наследственное действие алкоголя выражается в том, что вазомоторная система у потомков алкоголика является болезненно возбудимой ко

всякого рода воздействиям, будто паралич сосудов, приобретенный алкоголиком, передался сполна к потомкам в качестве прирожденного физиологического недостатка. Таким образом, на этом примере алкогольной наследственности следует генетическая связь явлений. Прослеживается ход болезненной передачи и вызываемого ею функционального вырождения. Поэтому задачей медицинского обследования при прохождении комиссии является *выявление* у кандидатов близких родственников, страдающих хроническим алкоголизмом. Призыв на службу таких кандидатов, естественно, является недопустимым.

Следует иметь в виду, что вазомоторная возбудимость, приобретенная тем или иным путем, органически меняет характер человека, делая его раздражительным и склонным к душевным волнениям; в физиологическом отношении эта причина легко вызывает гиперемиию мозга и бред при всяких инфекционных заболеваниях – обстоятельство, давно известное медицине.

3. Неспособность управлять некоторыми, хорошо подчиненными воле, сложными рефлекторными актами. Например, ночное недержание мочи, которое, согласно неопубликованным исследованиям, может быть отнесено к физиологическим признакам вырождения и дегенерации. Оно встречается гораздо чаще у тех людей, у которых наблюдаются и другие бесспорные признаки дегенерации. Ночное недержание должно рассматриваться, как следствие особой чувствительности слизистой оболочки мочевого пузыря (повышенная рефлекторная возбудимость), или как выражение слабости тормозящего влияния со стороны черепно-мозговых центров. Подобная чувствительность пузыря замечается иногда при душевных волнениях (например, при ожидании), и представляет собой, по всей вероятности, кортикальное явление динамогенического или, наоборот, тормозящего характера. К этому разряду явлений относится наблюдаемое явление тошноты и моты от ожидания. Сюда же следует отнести неудержимое покраснение и боязнь покраснения.

4. Идиосинкразии. Представляют собой физиологическую особенность, в силу которой некоторые субъекты совершенно исключительно или свойственным им образом воспринимают

действие агентов, способных возбудить их органы, нервные центры. В силу такой способности подобные субъекты оказываются нечувствительными к некоторым средствам, то наоборот, отличаются чрезмерной чувствительностью к малейшим возбуждениям известного рода (к пищевым средствам, лекарствам и т.д.). Описываемая физиологическая особенность основана на наибольшей, превышающей всякие нормы возбудимости какого-либо нервного центра или какой-либо функции. Приведенный выше пример возбудимости общего сосудодвигательного центра у потомков пьяниц представляет собой частный случай идиосинкразии, ограничивающийся одним нервным аппаратом. Опыт показывает, что идиосинкразии многочисленны, относятся ко многим органам и нервным центрам, и могут быть вызваны многими внешними агентами (лекарствами и другими влияниями, например, ездой на санях, видом снега и т.н.).

5. Болезни речи. Некоторые болезни речи несут на себе характерный отпечаток признаков дегенерации. Сюда следует отнести такие болезненные недостатки речи как заикание, шепелявость, картавость. Не следует относить к дегенеративным признакам картавость, если это не врожденный, а приобретенный признак. Например, маленького ребенка напугали чем-то (злые собаки, волки и т.п.) и он стал заикаться. А до этого он разговаривал нормально. Болезненный характер этих явлений вытекает из того факта, что эти недостатки (за исключением заикания), очень трудно поддаются излечению. Они часто неустраняемы и это тем поразительнее, что некоторые из трудных для субъекта членораздельных звуков доступно для него в одних комбинациях звуков и совершенно недоступно в других. Недостатки произношения – одна из самых характерных черт дегенеративных болезней, подобно идиотизму; так, что природа и значение недостатков речи этим и выясняется.

6. Наконец, к физиологическим (функциональным) признакам дегенерации можно отнести некоторые общие биологические особенности, отличающие дегенеративные семьи роды от здоровых:

а) Больше бесплодных браков, чем здоровых, в пропорции 1:7.

б) Большая рождаемость и многочисленность ближайшего потомства.

- в) Большая смертность детей.
- г) Жизнеспособность понижается с каждым поколением.
- д) Число преступников, выходящих из их среды, больше, чем из среды здоровых семейств.

Психические признаки вырождения и дегенерации:

1. Душевные качества: в гермафродитизме, феминизме, маскулизме, инфантилизме и сенилизме. Гермафродитизм – это соединение в одном индивидууме двух различных полов или только некоторых их свойств. Феминизм – это остановка развития мужчины в юношеском возрасте, что придает духовному складу некоторые свойства женственности. В феминизме наблюдаются и более глубокие перемены, зависящие от присутствия в организме мужчины некоторых третьих придатков (женских грудей, широкого таза, утолщенных голеней и прочее), и многих душевных свойств женщины. Инфантилизм – это приостановка у юноши или девушки физического развития во всех отношениях, а главным образом в отношении половых особенностей (матки, яичников, грудей – у женщины, и наружных половых органов и яичек – у мужчин), замедлением роста волос на половых частях. Сенилизм – преждевременное (раннее) умственное и физическое старение с последовательной остановкой, появлением старческой, морщинистой кожи и свойств старческой души.

Во всех перечисленных состояниях душевные качества идут большей частью рука об руку с физическими. Для пояснения мы ограничимся несколькими примерами. Некоторые девушки-маскулянтки становились в ряды мужчин, поступали в армию, жили и спасались в мужских монастырях. Они не только не обнаруживали своего истинного пола, но в душевном отношении проявили типичное свойство мужчины. В свою очередь – черты женского характера у мужчин-феминистов также не редки. Таким мужчинам нравятся светлые костюмы, женские занятия (рукоделие), и в них они преуспевают. В детстве феминисты любили одеваться в женское платье, применять краски, свойственные женскому туалету. От этих свойств, замеченных у феминистов, необходимо отличить те явления, наблюдаемые у слабовольных молодых людей, когда они, инстинктивно стремятся понравиться женщинам, и обнаруживают рабскую подражательность. В свою очередь от

маскулизма следует отделить проявления тех молодых особ женского пола, когда эти особы, из побуждений подражаемости, облачаются своей душой в типичные наряды мужского характера. В том и другом случае распознавание основывается на существовании или отсутствии физических признаков, описываемого состояния и на непродолжительности и временном характере этих явлений, свойственных подражательным формам. Поэтому, стоит пристально и серьезно относиться к женоподобным мужчинам, также как к мужеподобным женщинам.

2. Мимика и физиогномика как признаки дегенерации и вырождения. Многочисленные научные свидетельства о глубокой древности – со времен Аристотеля и Адамантия – установили с несомненностью факт, что мимика и физиогномика могут явиться частями или частными проявлениями сложных симптомов вырождения. Аристотель не боялся риска, решаясь определить дурной характер и дурные нравственные черты у своих современников на основании мимики. Они указывали при этом на такие черты, которые являлись постоянными, а не временными симптомами. Многочисленные авторы средних веков и нового времени указывают рядом с физическими знаками вырождения (родимые пятна, бородавки, пигментные наросты и прочее), неправильность мимики – о чем уже было упомянуто выше. Сам факт не оставляет в себе сомнений в дегенерации.

3. Половые аномалии. Принадлежат к самым характерным знакам вырождения. Они представляются то в форме неврастеничных ощущений, то в виде бесчисленных аномалий, сведения о которых собраны в рамках судебной медицины и судебной психологии. Крайним выражением является некрофилия. Относительная часть этих психических аномалий у дегенератов подтверждает их патологическую природу. Наиболее частыми и известными с отдаленных времен аномалиями являются: эротомания или сатиризм у мужчин, нимфомания у женщин, а также извращения известные под именем педерастии (в основном в пассивной форме), содомии, некрофилии (физическая любовь к трупам), зоофилии (половое влечение к животным) и прочее.

4. *Obsessiones* или фобии, то есть навязчивые и насильственные душевные состояния (мысли и чувства, волевые

акты), относятся к числу наиболее бесспорных патогномических знаков вырождения. Состояния эти в настоящее время” имеют богатую литературу и хорошо изучены. Примером навязчивых мыслей может служить мысль о том, что проглочена известная вещь (булавка, насекомое и т.п.), хотя, в то же время, субъект ясно сознает, что этого вовсе не было. Такие же мысли о возможной заразе, о прикосновении к чему-либо нечистому, требующему мытья рук, или мысль о том, что и приготовленном к отправке, запечатанном конверте содержится неприличное выражение. Возникают гадкие отвратительные мысли при взгляде на покойника, портреты и т.п. К навязчивым чувствам относится боязнь покраснеть в обществе других. Непобедимое чувство стыда, конфузливости и виновности в присутствии других. Примером насильственных и навязчивых действий может служить постоянное мытье рук при мысли о заразе. Такая же проверка письма в отношении употребленных, будто бы, неприличных выражений. Или переход с правой стороны улицы на левую по примете, что путь по правой стороне угрожает отцу, по левой – матери.

5. Демонические черты. Олицетворенное зло. Больше присуще в творчестве поэтов. Признаки проявляются с раннего возраста по нарастающей, где процесс вырождения становится вполне очевидным:

а) В отношении ума. Умственные силы обычно составляют единственную сильную сторону духовного наследия человека, посредством которого субъект разрешает для себя все жизненно важные вопросы и даже такие, которые малодоступны умственному анализу, и обыкновенно, разрешаются у нормальных людей при участии чувства, как более тонкого орудия – нравственности, долга, совести и т.п. Основными чертами ума демонических натур являются: многоречивость, склонность к спору, к софизмам и диалектике, сухая логика и умственный формализм, пытающийся стать выше чувств, совести и намеков нравственного такта. Далее – стремление вытеснить логику фактов, заменить ее логикой умственных построений.

б) В отношении чувства – на первом плане стоит всегда сильно развитое чувство гнева и органическая стихийная гневность, которая часто достигает размеров страсти и поэтому с

трудом поддается обузданию. Чувства гнева, таким образом, становятся неустраимыми, постоянно тлеющей чертой характера, которая предает роковую печать всего душевного состояния. Очень легко переходит в злобу, злопамятство, мстительность. Многие высшие чувства – доброта, любовь, ласковость, надежда на лучшее будущее, вера в людей и добро, развиты не полностью, и иногда не достигают высоты идеальности. От этого субъекты пессимистичны, недоверчивы, сухи. Существует склонность к постепенному усилению в себе личного начала, личных интересов, борьбы и враждебности, для которой агрессивное чувство гнева и гневности является готовым исполнительным орудием. Такой нравственный дальтонизм ведет дегенератов к роковым последствиям. Он усиливает в них личные чувства, гордость, самомнение, что ведет к личной переоценке, неуважению и презрению к людям. Гордость у дегенератов является такой же глубокой чертой характера, как гнев. Она воспитывает в субъекте доведенное до крайности – *polimelangere*. При таких болезненных чертах характера объединение с людьми в семье и обществе является делом не легким: всякое возражение дегенерату представляется нападением на него, а всякое несогласие – обидой и оскорблением. Для дегенератов непонятно идеальное, общественное, а понятно личное. Тем самым дегенераты лишены общественного стыда и причин этих, важных и нравственных корректив жизни. В своих действиях они руководствуются личной совестью, которая легко затмевается страстями, в особенности гневом. Благодаря указанным основным чертам характера, дальнейшая жизнь, начиная с юного возраста, направляется по такому нравственному руслу, которое приводит не к усовершенствованию, а к упадку и дегенерации. Дегенераты более или менее отделяются от людей, и попадая в нравственное одиночество, продолжают чуждаться людей и прибывают в холодном, ими самими созданном заточении. Такие условия жизни приводят к мрачности и сомнениям. Сомнение есть результат возникающего, с течением времени, убеждения в неразрешимости многих вопросов жизни и нравственного, душевного состояния, главного орудия, которым одарен дегенерат от природы рождения, то есть ума.

г) По отношению к воле. Внутренняя дисгармония в соединении со слабым развитием нравственной жизни делает для дегенерата невозможным как индивидуальное усовершенствование, так и достижение высших целей жизни. От того нравственная жизнь дегенерата с течением времени движется не вперед, как бы следовало, а назад. Это естественным образом провидит к разочарованию, к утрате радости в жизни, к моральному одряхлению, и такая нравственная метаморфоза происходит тем и больших размерах, чем слабее развиты эти чувства. Распадается весь план жизни. Жизнь превращается в нравственную случайность. К такому положению дегенерат приходит неминуемо, что влечет за собой последствия самоубийства, свойственного дегенератам вообще.

Следует обращать внимание на сокращение верхней орбитальной мышцы (мышцы мысли и ума), в соединении с резким сокращением пирамидальной мышцы носа (злоба, злость, враждебность) и более или менее заметным сокращением большой скуловой мышцы (радость). Единовременное сокращение двух последних мышц выражает собой злорадство. Таким образом, холодный ум, злоба, злорадство, бессердечно одинаково присуще демонической натуре дегенерации.

В заключении следует обращать внимание на то, что процесс вырождения и дегенерации с его этапами, проявлениями, направлениями и исходам может быть весьма нередко прослежен не только психологически и физиологически, но и анатомически: физическое сходство предшествующих и последующих поколений, передача каких-либо отменных физиологических особенностей (привычек, идиосинкразии, странностей и пр.) указывают, в каких нисходящих от дегенератов ветвях и поколениях процесс сказался, и какие наоборот, избежали его действия. В этом широком вопросе, как и во всякой научной задаче, касающейся человека, необходимо руководствоваться всею сложностью физиологических, физических и психических данных.

1993 р.

36

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

НАКАЗ

№ _____

м. Київ

№ 290

Про підготовку психологів в Інституті підготовки кадрів органів виконання покарань Української академії внутрішніх справ

З метою забезпечення потреб системи органів виконання покарань МВС України в спеціалістах-психологах і враховуючи наявність відповідної навчально-методичної бази та кваліфікованого професорсько-викладацького складу

НАКАЗУЮ:

1. Починаючи з 1993-94 навчального року відкрити в Інституті підготовки кадрів органів виконання покарань Української академії внутрішніх справ денне відділення по підготовці фахівців з спеціальності 02.04. "Психологія" з щорічним набором 50 чол., термін навчання - 4 роки.
2. Прийти на психологічне відділення Інституту здійснювати за існуючими правилами згідно з наказами МВС України № 113 від 24.02.1993 року і № 115 від 2 серпня 1993 року для осіб рядового та молодшого складу органів внутрішніх справ, а також цивільних осіб, які мають повну загальну освіту, віком від 17 до 25 років.
3. Начальнику Інститута підготовки кадрів органів виконання покарань /Корнівчуку В.М./:
 - разом з Республіканським навчально-методичним центром Української академії внутрішніх справ /Дукавич В.Г./ забезпечити розробку та узгодження з Міністерством освіти України відповідної навчально-методичної документації;
 - у встановленому порядку розробити та подати для затвердження додатковий штат, необхідний для забезпечення підготовки психологів, на 1993-94 н.р.

2

Додати Інституту залучити до навчального процесу провідних фахівців - психологів з наукових та університетських закладів інших відомств на умовах сумісництва та погодинної оплати.

4. Головному управлінню по виконанню покарань /Штаньку І.В./ виділити та взяти до фінансування додаткову чисельність згідно затверджених штатів.
5. Начальникам УВС Республіки Крим, областей, ГУВС м.Києва та УВ м.Севастополя забезпечити якісне та своєчасне комплектування названого відділення Інституту змінним складом.
6. Наказ оголосити керівному складу УВС Республіки Крим, областей України та начальним закладів МВС України.

Укладено з Міністерством освіти України.

Міністр генерал-полковник внутрішньої служби [підпис]

А.В.Васильшин

**РІШЕННЯ
КОЛЕГІЇ МВС УКРАЇНИ**

«05» лютого 1997 р.

№ 2 КМ/2

Про затвердження Концепції психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів і підрозділів внутрішніх справ України

З метою подальшого розгортання системи психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів і підрозділів внутрішній справ України, надання цій роботі системного характеру, розробки наукової, нормативної та методичної бази,

В И Р І Ш И Л А :

1. Затвердити Концепцію психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів і підрозділів внутрішній справ України /Додається/.

2. Довести Концепцію до відома особового складу органів і підрозділів внутрішніх справ.

3. ГУК МВС України (И.І. Ануфрієву) забезпечити впровадження вимог Концепції в діяльність органів і підрозділів внутрішніх справ.

Голова Колегії

Ю.Ф. Кравченко

КОНЦЕПЦІЯ

психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів та підрозділів внутрішніх справ України

1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Специфіка оперативно-службової діяльності як такої, що містить в собі постійний і підвищений фактор ризику, напружене виконання завдань в умовах недостатньої, невизначеної інформації, дефіциту часу, високої відповідальності за результати праці, ставить перед органами та підрозділами внутрішніх справ задачі, які можуть бути вирішені тільки при належній організації психологічного забезпечення,

Під системою психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів підрозділів системи Міністерства внутрішніх справ України розуміється, сукупна узгоджена діяльність спеціальних підрозділів психологічного забезпечення, науково-дослідник установ, навчальних закладів, практичних органів та внутрішніх військ МВС України, що спрямована на підвищення ефективності їх оперативно-службової діяльності та боєздатності шляхом цілеспрямованого використання науково обґрунтованих форм, методів і засобів професійної психології.

Створення системи психологічного забезпечення обумовлене необхідністю:

- якісного професійного підбору і відбору кандидатів на службу в органи внутрішніх справ України;
- збереження людського потенціалу, підтримки високого рівня професійної готовності та боєздатності працівників;
- якісного вирішення оперативно-службових завдань і ефективного функціонування усїєї системи ОВС;
- зведення до мінімуму шкоди від впливу на працівників небезпечних для життя і здоров'я психогенних факторів.

Розробка і розгортання цілісної систем психологічного забезпечення набуває особливого значення в умовах зростання професійних вимог до особового складу правоохоронних органів.

Важливим напрямком системи психологічного забезпечення є психолого-педагогічне супроводження навчально-виховного процесу в навчальних закладах МВС України. Виходячи із специфіки психологічного забезпечення в умовах навчального

закладу, що обумовлена метою і завданнями підготовки фахівців, науково-педагогічним потенціалом професорсько-викладацького складу та особливостями контингенту, що проходить підготовку, потребують додаткового розгляду і уточнення завдання та організаційно-методичні заходи психолого-педагогічного супроводження навчально-виховного процесу.

Психологічне забезпечення є новою формою забезпечення оперативно-службової діяльності, в системі МВС України і тому потребує подальшої ґрунтовної розробки наукових основ професійної психології, нормативних документів в державних стандартах, методичних і навчальних посібників, технічних завдань на апаратуру, оптимальної організаційної структури служби психологічного забезпечення та системи підготовки кадрів для потреб служби.

Психологічне забезпечення має соціально-економічний характер за походженням, сутністю й показниками оцінки ефективності. Заходи психологічного забезпечення сприяють цілеспрямованому розкриттю і розвитку здібностей людини, зростанню її професіоналізму, працездатності, збереженню здоров'я і життя працівників органів та підрозділів внутрішніх справ при виконанні ними оперативно-службових завдань.

Система психологічного забезпечення виступає одним з важливих засобів по запобіганню її можливих збитків і, головне, отриманню нового, корисного, професійного ефекту.

За даними наукових досліджень, заходи психологічного забезпечення впливають, на збільшення продуктивності праці (залежно від галузі – на 10–30 %), скорочення плинності кадрів (на 20–25 %), зниження аварійності, травматизму та безповоротних втрат (30–45 %), продовження активного періоду працездатності (на 8–10 %), сприяє зниженню відрахування з навчальних закладів (у 3–4 рази).

2. ПРИНЦИПИ ТА НАПРЯМКИ психологічного забезпечення

В основу системи психологічного забезпечення покладено такі принципи:

1. науковості. Полягає в науковій обґрунтованості форм, методів та засобів психологічного забезпечення;

2. комплексності. Реалізація системи психологічного забезпечення здійснюється комплексно, за умови взаємозв'язку і взаємодоповнення різних форм та методів роботи об'єднаних спільною метою: підвищенням ефективності оперативно-службової діяльності;

3. правомірності. Вся діяльність системи психологічного забезпечення повинна здійснюватися у суворій відповідності до чинного законодавства та нормативних актів МВС України;

4. об'єктивності. Цей принцип вимагає застосування у практиці психологічної служби апробованих психодіагностичних методик з високим рівнем надійності і валідності, відповідної компетенції, кваліфікації та неупередженості психологів-практиків;

5. гуманізму. Робота психологів-практиків спрямована на профілактику, передбачення негативних наслідків дії небезпечних факторів службової діяльності та на запобігання їм, на підвищення її ефективності шляхом розробки нових безпечних технологій, методик методичних комплексів по формуванню у працівників психологічної готовності і стійкості до дій в штатних і екстремальних ситуаціях поліпшення морально-психологічного клімату в органах та підрозділах внутрішніх справ;

6. діяльнісного підходу. Вимагає вивчення і урахування закономірностей індивідуальних та групових проявів психіки в професійній діяльності з метою підвищення її ефективності;

Психологічне забезпечення включає наступні напрямки:

- професійний психологічний відбір;
- психологічне супроводження проходження служби;
- професійно-психологічна підготовка;
- психологічне супроводження оперативно-службової діяльності.

3. ЗАВДАННЯ психологічного забезпечення

1) Основними завданнями професійного психологічного відбору є:

- надання допомоги громадянам у виборі професії /спеціальності/ працівника органів внутрішніх справ шляхом професійної консультації на основі вивчення індивідуально-

психологічних характеристик, професійних інтересів, нахилів та врахування стану здоров'я;

- визначення ступеня відповідності (невідповідності) психологічних даних кандидата на службу в органи внутрішніх справ чи на здобуття різних рівнів освіти вимогам конкретної правоохоронної спеціальності;

- розробка пропозицій по раціональному розподілу працівників (випускників навчальних закладів) на первинні посади за спеціальностями.

2) Основними завданнями психологічного супроводження проходження служби є:

- психологічна підтримка адаптації працівників органів внутрішніх справ до умов служби відповідно до їх фаху та особистісних особливостей проведення, відповідної профілактичної та коригуючої роботи;

- оцінка можливостей кваліфікаційного зростання і просування по службі працівників органів внутрішніх справ у відповідності до їх психологічних даних участь в атестуванні працівників і в формуванні резерву на висування;

- проведення первинної психопрофілактики відхилень у поведінці працівників органів внутрішніх справ своєчасне виявлення ознак девіантної поведінки, вивчення актуальної ситуації проведення психокорекції і, за необхідністю, направлення працівників до центру психіатричної допомоги для здійснення вторинної психопрофілактики.

- надання психологічної допомога, працівникам органів внутрішніх справ після їх перебування в екстремальних ситуаціях, пов'язаних з виконанням службових обов'язків, застосування вогнепальної зброї спецзасобів, отримання психогенних навантажень, зниження працездатності та ін.;

- вивчення, оцінка і прогнозування факторів небезпечних для життя і здоров'я працівників ОВС, планування оперативних і довгострокових заходів щодо їх упередження і нейтралізації;

- вивчення морально-психологічного клімату в органах та підрозділах внутрішніх справ, розробка за його результатами відповідних рекомендацій;

3) Основними завданнями професійно-психологічної підготовки є:

- методичне забезпечення професійної підготовки працівників органів внутрішніх справ з урахуванням психологічних закономірностей процесу навчання;

- організація та проведення психологічної підготовки в системі професійної підготовки;

- формування у працівників психологічної готовності до професійної діяльності в екстремальних ситуаціях, позитивної мотивації до вибору безпечних технологій виконання службових завдань, відповідального ставлення до дотримання правил безпеки у службовій діяльності, передбачливості;

- формування соціально-психологічної культури працівників; проведення роботи щодо психологічної компетентності керівників.

4) Основними завданнями психологічного супроводження оперативно-службової діяльності є:

- аналіз психологічних особливостей правопорушників /злочинців/, та надання рекомендацій для планування і проведення оперативно-розшукових заходів та слідчих дій;

- психологічне забезпечення комплектування спеціальних загонів, груп, нарядів, екіпажів, чергових змін тощо, з урахуванням психологічної сумісності і спрацьованості осіб, що входять до їх складу;

- надання допомоги працівникам по здійсненню психологічного впливу на правопорушників (злочинців) шляхом консультування або особисто;

- психологічна підтримка переговорної діяльності шляхом надання консультативної допомоги іншим працівникам чи безпосереднього її проведення;

- надання термінової психологічної допомоги в ході проведення оперативно-службових заходів працівникам та іншим особам, які потерпіли внаслідок надзвичайних подій;

- психологічний аналіз причин і умов морально-психологічного і фізичного травматизму чи загибелі працівників ОВС при виконанні службових обов'язків та надання методичних рекомендацій щодо їх попередження;

- надання консультативної та практичної допомоги працівникам органів внутрішніх справ у взаємодії з різними верствами населення, у тому числі з представниками засобів масової інформації.

4. УМОВИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ системи психологічного забезпечення

Основними умовами формування та розвитку системи психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності є:

- удосконалення системи управління підрозділами психологічного забезпечення органів внутрішніх справ України;

- комплексний підхід до роботи у сфері психологічного забезпечення і посилення її впливу на покращення результатів правоохоронної діяльності;

- відбір, підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації фахівців у сфері психологічного забезпечення;

- проведення наукових досліджень розробка та оновлення форм і методів психологічного забезпечення, визначення його нормативів і стандартів на рівні сучасних досягнень науки і практики;

- розробка пакету відповідних нормативно-правових документів, необхідних для реалізації Концепції, та внесення змін і доповнень до чинних законодавчих актів;

- взаємодій з органами влади та місцевого, самоврядування правоохоронними органами, військовими формуваннями утвореними відповідно до законів України науковими установами, творчими, громадськими, релігійними організаціями, засобами масової інформації з питань психологічного забезпечення;

- організація міжнародного обміну досвідом в сфері психологічного забезпечення;

- підвищення ефективності праці фахівців системи психологічного забезпечення запровадження дійових форм їх матеріального і морального заохочення.

Створення надійного інформаційно-методичного та програмного забезпечення:

- банку інформаційно-довідкових матеріалів загального характеру стосовно особового складу згідно напрямків педологічного психологічного забезпечення, також інформаційно-довідкових матеріалів професіографічного характеру: довідників, каталогів, профкарт, професіограм, психограм, даних про перспективи розвитку правоохоронних спеціальностей;

- методичних рекомендацій щодо технології проведення психологічного забезпечення;

- комплексу методик психологічного вивчення особистості, включаючи комп'ютерні версії психодіагностичного особистісного та групового тестування;

- комплексу методик надання психологічної допомоги працівникам і органам внутрішніх справ на основі використання комп'ютерних систем штучного інтелекту /експертних систем/.

Виділення згідно з нормами відповідних приміщень для виконання завдань психологічного забезпечення та оснащення їх електронно-обчислювальною, аудіо-, відео-, та розмножувальною технікою, приладами та обладнаннями, засобами зв'язку, транспортом, поліграфічною, базою відповідно до напрямків діяльності.

5. УПРАВЛІННЯ системою психологічного забезпечення

Для розв'язання перелічених завдань в усіх ланках управління підрозділами апарату Міністерства внутрішніх справ України, органами і підрозділам внутрішніх справ, навчальними закладами Міністерства внутрішніх справ України, науково-дослідними установами створюються структурні підрозділи в межах затвердженої чисельності та кошторисів на їх утримання.

До структурних підрозділів служби психологічного забезпечення належать:

- відділ психологічного забезпечення управління по роботі з особовим складом Головного управління кадрів Міністерства внутрішніх справ України;

- практичні психологи окремих самостійних структурних підрозділів Міністерства внутрішніх справ України;

- групи(відділення) психологічного забезпечення відділів виховної роботи та соціального захисту управлінь по роботі з особовим складом ГУ МВС України в Криму, м. Києві та Київській обл., УМВС України в областях, м. Севастополі та на транспорті;

- групи (відділення) психологічного забезпечення відділів по роботі з особовим складом управлінь-відділі в державної

служби охорони при ГУ МВС України в Криму, м. Києві та Київській обл., УМВС України в областях, м. Севастополі;

- групи психологічного забезпечення стройових підрозділів міліції ГУМВС, УМВС, підрозділів міліції швидкого реагування «Беркут» ГУМВС, УМВС, міськрайлінорганів ГУМВС, УМВС, відділів Державної служби охорони та Державної пожежної служби.

Загальне керівництво та організацію роботи служби психологічного забезпечення здійснює начальник служби психологічного забезпечення – начальник відділу психологічного забезпечення управління по роботі з особовим складом Головного управління кадрів Міністерства внутрішніх справ України.

Відділ психологічного забезпечення МВС України безпосередньо підпорядковується начальнику Управління по роботі з особовим складом ГУК МВС України.

Відділення (групи) психологічного забезпечення ГУ МВС України в Криму, м. Києві та Київській обл., УМВС України в областях, м. Севастополі та на транспорті безпосередньо підпорядковуються начальнику відділу виховної роботи та соціального захисту Управлінь по роботі з особовим складом.

Відділення (групи) психологічного забезпечення управлінь-відділів Державної служби охорони при ГУМВС України в Криму, м. Києві та Київській обл., УМВС України в областях, м. Севастополі – начальнику відділу-відділення по роботі з особовим складом.

Групи психологічного забезпечення міськрайвідділів органів та підрозділів внутрішніх справ безпосередньо підпорядковуються заступнику начальника органу чи підрозділу по роботі з особовим складом.

Науково-методична робота за напрямками діяльності служби психологічного забезпечення покладається на:

- центр психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності МВС України;

- лабораторію кадрових і психологічних проблем діяльності органів внутрішніх справ науково-дослідного центру при Українській академії внутрішніх справ;

- кафедри відповідного профілю та спеціалізовані лабораторії психологічного забезпечення при вищих навчальних закладах Міністерства внутрішніх справ України;

Для координації всіх питань науково-методичної роботи за напрямками діяльності служби психологічного забезпечення при начальнику Головного Управління кадрів Міністерства внутрішніх справ України створюється нештатна Координаційно-методична рада.

До складу Координаційно-методичної ради при начальнику Головного Управління кадрів Міністерства внутрішніх справ України входять представники штабу, Головного управління кадрів, Центру громадських зв'язків, управління внутрішньої безпеки, Управління охорони здоров'я, галузевих служб Міністерства внутрішніх справ України, Української академії внутрішніх справ, Університету внутрішніх справ (м. Харків).

6. ПІДГОТОВКА КАДРІВ для служби психологічного забезпечення.

Служба психологічного забезпечення органів внутрішніх справ комплектується працівниками органів внутрішніх справ; фахівцями в галузі психології, психофізіології, педагогіки, які мають вищу освіту, за вказаними спеціальностями, та необхідні професійні якості і досвід роботи в органах внутрішніх справ.

Підготовка та перепідготовка фахівців для служби психологічного забезпечення, а також, підвищення їх кваліфікації здійсниться: Українською академією внутрішніх справ, Університетом внутрішніх справ (м. Харків), іншими навчальними закладами МВС України в межах затвердженої чисельності та кошторисів на їх утримання.

Спеціалісти служби психологічного забезпечення зобов'язані підвищувати свою кваліфікацію не рідше одного разу на п'ять років, перепідготовку – по мірі необхідності.

7. ЕТАПИ реалізації концепції

Створення системи психологічного забезпечення в органах внутрішніх справ здійснюється в три етапи.

На першому етапі (1996 рік) створюються і функціонують групи (відділення) психологічного забезпечення відділів виховної роботи та соціального захисту управлінь по роботі з особовим складом ГУ МВС України в Криму, м. Києві та Київській обл., УМВС України в областях, м. Севастополі та на транспорті.

Розгортається відбір кандидатів для служби психологічного забезпечення.

Створюється нештатна Координаційно-методична рада при начальнику Головного управління кадрів Міністерства внутрішніх справ України.

Розробляються нормативні документи, що визначають розвиток служби психологічного забезпечення та регламентують її діяльність: «Програма розвитку системи психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України на 1997–2000 роки», «Положення про службу психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України».

Розробляються і узгоджуються програми досліджень в галузі науково-методичного забезпечення служби, виконуються раніше затверджені програми.

Здійснюється планування підбору і підготовки кадрів для укомплектування служби психологічного забезпечення на 1997 рік і на перспективу до 2000 року.

На другому етапі (1997 рік) здійснюється створення: груп (відділів) психологічного забезпечення апарату Міністерства внутрішніх справ; Центру психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності при Міністерстві внутрішніх справ України; лабораторії соціально-психологічних проблем психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності при Університеті внутрішніх справ (м. Харків).

Розпочинається підготовка фахівців для служби психологічного забезпечення на баз Української академії внутрішніх справ, Університету внутрішніх справ (м. Харків).

Продовжується розробка і узгодження програм досліджень, і виконуються раніше затверджені програми.

Ведеться відбір кадрів для підрозділів служби психологічного забезпечення.

Завершується процес формування системи психологічного забезпечення, комплектування її кадрами.

На третьому етапі (1998–2000 роки) планується здійснення ряду заходів з подальшого розвитку та удосконалення науково-методичного, матеріально-технічного та кадрового забезпечення психологічної служби.

Завершується розробка і підготовка до видання; навчального посібника «Основи психологічного забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України».

Навчальне видання

В.С. Медведєв, О.І. Кудерміна, Д.А. Горбенко

**ПСИХОЛОГІЧНА СЛУЖБА
ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ**

Навчальний посібник

Матеріали подано в авторській редакції

Підписано до друку 30.09.2022. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Обл.-вид. арк. 11,75. Ум. друк. арк. 10,93.
Наклад 300 прим. (1-й завод – 100 прим.)